Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 13 (14985) ◆ 1993 чылдың январь 22, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 20.05 Садар өртээ 4 рубль.

ЧЕДИ-ХӨЛ РАЙОННУҢ ТУРГУСТУНГАНЫНГА

Январь 20-ниң хүнүнде Хову-Аксы суурнуң Культура бажыңынга Тывада бир чаа район Чеди-Хөл районнуң тургустунганынга тураскаатган байырлыг хурал болуп эрткен. Хову-аксыжылар болгаш чалаттырган аалчылар бо төөгүлүг болуушкуннуң херечилери болур ааскежикти үлежир дээш, Культура бажыңын долдур олурупканнар.

ЭГЕ СӨС БОЛГАШ САЙЫТТАР-БИЛЕ ТАНЫШТЫРЫЛГА

Чаа районнуң тургустунган байырлалынга чедип келген Президент Ш. Д. Ооржак хуралдың ажыдышкынын кылып, районнуң бүгү ажыл-ишчилериге бо төөгүлүг болуушкун таварыштыр бодунуң болгаш Тываның Дээди Совединиң өмүнээзинден байырын чедирген. Тургустунуп турар Чеди-Хөл районнуң чону аңаа чалгынанын алгаш, чурттап, ажылдап турар черинің келир үеде сайзыралы дээш, патриотчу көдүрүүшкүүнүг, күш-ажылчы хей-аътты ажылдаар, чаа тургустунуп турар эргечагырга органнарынга боттарының талазындан дузазын көргүзер боор дээрзинге ол идегелин илереткен. Ол-ла эге сөзүнге Ш. Д. Ооржак районнуң удуртулгазы, чурттакчы чону моон соңгаар оларныңбиле холбаалыг ажылдап, негелде-дилеглерни оларның мурнунга кылыр апаар чүве болганда, республиканың элээн хөй ямыларының чаа томуйлаткан сайыттары-биле таныштырылганы кылган. Олар саң-хөө, улус өредилгениң, культураның, тудуг болгаш архитектураның, бүдүүлгениң, транспорттуң, энергетиканың болгаш харылзааның, садыгның, бойдус камгалалының сайыттары-дыр.

ЧАА РАЙОННУ ТУРГУСКАН ЧЫЛДАГААНЫ, ЧЕДИ-ХӨЛ ДЕП АТТЫҢ ТЫВЫЛГАНЫ

Бо талазы-биле солун төөгүлүг болгаш социалдыг барымдааларны Президент чугаалаан. Тускай районну тургузар дугайында айтырыгны хову-аксыжылар Чазактың мурнунга чангыс эвес катап тургузуп келгеннер. Ынчангаш Тываның удуртулгазы чоннуң ол дилээнче үткүй базымны кылган. Ийде, шаанда маңаа улуг район база турган. Оон девискээринге чер, мал ажылдыг бай-шыдалдыг колхозтар тургулаан. А кажан районну катап дүжүрүп, аңаа Хову-Аксының кобальт комбинады ажыглалга кирип эгелээнден бээр ук девискээрниң көдээ суурлары уттундуруп, оларның социалдыг болгаш экономиктиг сайзыралынче кичээнгей кошкап эгелээн. Эки ажылдагыйлыг диртип чораан колхозтар сандараан, чурттакчылар ол черлериндеи өскээр көжүп чоруур ужурга таварышкан. Көдээ ажыл-агыйже көрүнмес чорук тывылган. Оон хараазындан көдээде малчыннарның, кадарчыларның ажыл, амыдыралы бууран.

1990 чылдан бээр комбинаттың бүдүүкчү ажыл-чорудулгазы сулараксан, хөй специалистер Саян артынче көжүп эгелээнинің чылдагаанындан аңаа ажылдап турган кижилернің кээргел чок кызыылдазы эгелээн. Оон хараазындан чүс-чүс хову-аксыжылар ажыл чок арткан. Суурнуң болгаш көдээ черлериниң социалдыг айтырыгларынче кымдаа сагыш салбастаан. Ындыг чорук чурттакчы чонга таарымча чок байдалды тургузуп, рыноктуң берге үезинде амыдыраар акша-шалың ажылдап алыр аргадан кыйып-кызагдап эгелээн.

Бо бүгүнү болгаш өске-даа чылдагааннарны өөренип көргеш, Тываның Чазаа, Дээди Совети маңаа чаа районну тургузары черле ажыктыг деп түннелге келген. Районнуң девискээри-даа бай-байлак, чери ногаа-дүжүт алырынга таарымчалыг, кара хөрзүннүг. Чаа эрге-чагырга, ажыл-агыйжы структуралар тургузарынга эге баазазы-даа бар. Ынчангаш Тываның Чазаа келир үеде перспективтиг, хөй-хөй адырларлыг улус ажыл-агыйлыг район маңаа туруп болур деп түннелди кылган.

Чеди-Хөл деп аттың тывылганынга хамаарышкан Президентиниң кылган кыска тайылбыры хову-аксыжыларга солун болган. Чүге дээрге маңаа район тургустунар деп айтырыг көдүрлүп келгенден бээр хөй-хөй бижикчилер солуннарга янзы-бүрү аттарны адап турганнар. Номчукчуларга солун болуру-биле оларның чамдыктарын маңаа адаптаалынар: Ураанхай району, Таңды-Уула району, Оюннар району дээш, оон-даа хөй. Ынчалза-даа маңаа чангыс дорт болгаш географтыг бадыткал талазы-биле улуг район база турган. Оон девискээринге чер, мал ажылдыг бай-шыдалдыг колхозтар тургулаан. А кажан районну катап дүжүрүп, аңаа Хову-Аксының кобальт комбинады ажыглалга кирип эгелээнден бээр ук девискээрниң көдээ суурлары уттундуруп, оларның социалдыг болгаш экономиктиг сайзыралынче кичээнгей кошкап эгелээн. Эки ажылдагыйлыг диртип чораан колхозтар сандараан, чурттакчылар ол черлериндеи өскээр көжүп чоруур ужурга таварышкан. Көдээ ажыл-агыйже көрүнмес чорук тывылган. Оон хараазындан көдээде малчыннарның, кадарчыларның ажыл, амыдыралы бууран.

ЧАА РАЙОННУҢ ЧИДИГ АЙТЫРЫГЛАРЫ. ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ТҮҢНЕЛ СӨЗҮ

Чүү-даа чүвени эгелээри берге. Оон кадында хову-аксыжылардың амыдырал-хөгжүлдезинде хөй-хөй чылдарда чыглып, шинтпирлеттинип чадап каан эвээш эвес айтырыглар база бар. Бир кол айтырыг —почта чедирилгези болгаш харылзаа айтырыы. Кызылдан чоруткан телеграмма Хову-Аксынга он хонуп чедип кээрин маңаа айтып каарга-ла, өске тайылбырның ажыы чок. Хову-Аксындан Кызыл-биле дорт телефоннажыр хамаанчок, суур иштинде бажыңнар аразынга безин чурттакчылар чугаалажып шыдавайн турар. Ынчангаш маңаа чаа тускайлаң АТС-ти тудары тоң чугула дээрзин хуралга сөс берген хову-аксыжылар айытканнар. Радио, телевидение айтырыы база нарын байдалда. Үк черниң чурттакчылары сөөлгү чылларда орта радио-даа дыңнавастаан, телевизор-даа көрбестээннер.

Оон ынай Хову-Аксы суурда ээлери каггаш чоруткан дыка хөй ийи къат чурталга бажыңнары бар. Оларның иштики дериг-херекселлерин эрги ээлери тоймаглап, адырыг дег үвени адырып аппарганнар. Оларны катап дерип-селиирде акша-төгерик, дериг-херексел херек. Бо ажыл шуудап, чангыс зай уг-шигни алыры-биле коммунал-хандырылганың барла объектилерни комбинаттан ангылап, район өнүүзү кылдыр быжыглап бээрин чурттакчылар дилээннер.

Хурал төнчүзүнде түннел сөзүнге Президент чаа тургустунган районга Чазактың талазындзи хөй талалыг дуза черле көргүстүнер дээрзин чугаалаан. Ынчалза-даа ол дуза төнчү чок, кырындан дүжүп кээр деп бодалдан амдыгаштан адырлып, кижи бүрүзү бодунга акшаны ажылдап ап өөренир апаар. Рынок үгле ажылгыр, тывынгыр, сайгарлыкчы кижини чемгерер, хепкерер. Ындыг төлээде кижи бүрүзү, ылангыя ажыл чок аныяктар арат, тараачын ассоциацияларын дидим тургузуп, чер, мал ажылының продукциязын ап, оон орулганы алыр херек. Биче болгаш ортумак бизнестиң сайгарлыкчы-саарлыкчы чажыттарын хандыр өөренип, оон ажыктыг орулга алырының аргаларын шингээдири чугула. Тываның чурттакчы бүрүзүнүң, бүдүрүлге, организация, суур, район бүрүзүнүң ажыл-ишчи болгаш акшаны, орулганы ажылдап билир чоруу хүн келген тудум немежип көдүрлүр болза, ынчан үгле Тываны Россия болгаш делегей рыногунче киирип, чонувустун социалдыг амыдыралын экижидип шыдаар бис деп, Президент демдеглээн.

Михаил ДУЮНГАР.

ЧУРУКТА: Чеди-Хөл районнуң чагырга даргазынга чаа томуйлаткан Василий Оюн ажыл-ишчилер-биле Хову-Аксы суурга ужуражылгазының үезинде.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

АРАТТАР, ТАРААЧЫННАР ХУРАЛЫ

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлыгларның баштайгы бирги конференциязы болуп эрткенден бээр таптыг-ла бир чыл ажыг үе эрткен. Оон соондагы конференциязы бурунгу хүн, Кызыл хоорайга, Чазак бажыныын хуралдаар залынга болган. Республиканың районнарындан арат, тараачын болгаш фермер ажыл-агыйларының төлээлери, район ассоциацияларының удуртукчулары ээлчеглиг ол конференциязынга чыглып келгеш, отчёттуг үеде канчаар ажылдааныы, тодаргай үүү кылдынганы чугаалаңкан.

Тыва Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының эрткен чылда ажылының түннелдерин болгаш 1993 чылда оларның мурнунда салдының турар сорулгалар дугайын Арат, тараачын ажыл-агыйларының болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтерниң республика ассоциациязының президентизи Д. Б. Шожат илеткелинге чугаалаан. Отчёттуг үениң дургузунда сан-даа, шынар-даа талазы-биле өзүүшүн, өскерилгелер болган дээрзин ол демдеглээн. Эрткен чылдың январь эгезинде 249 ажыл-агый санаттынып турган болза, үнүп келген бо чылдың январь бирниң байдалы-биле алыр болза, ажыл-агыйларның саны 804 боop турар. Оларның арызында ажыл-чорудулгазынче ханылап, ажыл-агыйын бут кырынга быжыг-биле тургузуп келгеннер эвээш эвес. Ол дугайын араттар боттары ажыл-ижинге даянып чугаалап турдулар. Оон-биле кады акша-төгерик, чээли талазы-биле айтырыгларга хамаарыштыр санал-оналар солунулгазы база болган. Ол болгаш оон-даа өске айтырыгларны кедурүп, араттарның ажыл-агыйларын улам быжыглаарынче, үре-түннелдиг болурунче угланган кандыг-кандыг тодаргай хемчегларни ап чорударын сорулгаларда киргеннер.

Түннелинде конференцияның киржикчилери Россияның тараачын, фермер болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ээлчег чок IV съездизинге киржир Тывадан делегаттарны соңгаан.

Республиканың арат, тараачын болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң конференциязының ажылынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак киржип, оон киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалаан.

Бистин корр.

ЭДЕ ТУРГУСТУНГАН

Бо чылдың январь 4-түн хүнүнден эгелеп иштики херектер органнарының организастыг структуразынга чаартыышкыннарны кылыр сорулга-биле Тыва Республиканың иштики херектер министри, милицияның генерал-майору В. Б. Кара-Салдың дужаалы-биле Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдизи Ак-Довурак хоорай чагырга-зының иштики херектер килдизи кылдыр эле тургустунган.

Өскээр чугаалаарга, моон мурнунда килдис болу уунда турган болза, ам хоорай чагырга-зынга хамаарылгалыг кылдыр тургустунганы ол. Ынчангаш бо чүүл иштики херектер органының дыка хөй организастыг айтырыгларын шинтпирлээринге хоорай чагырга-зы улуг рольдуг болуп, Ак-Довуракка корум-чурум үрээшкиннерин болгаш кем-херек үүлгедиишкиннерни болдурбазының талазы-биле салдарлыг болурунга идеген каар апаар.

ҮЖЕН ХАРЛАП ТУРАР

«Тыва тудуг» акционер нитилелинин тургустунганынан бээр бо хүннерде үжен чыл боop турар.

Чоокка чедир-ле «Тыва тудуг» трези деп бүгүдеге билдингир тудуг организациязының коллективтери, Кызыл, Ак-Довурак болгаш Шагаан-Арыг хоорайларны, өске-даа дыка хөй объектилерни тутканы. «Тыва даг-дүгү» комбинат, Кызыл хоорайда эмнелге комплекизи, электростанциялар, он-он эмнелгелер, школалар, чартык миллион ажыг дөрбелчин метр чурталга бажыңнары, республиканың хөгжүм-шин театры, Парлалга, Амыдырал хандырылга бажыңнары дээш, оон-даа өске кандыг-кандыг тудугларга нитилелдиг тудугжуларга киришээн дээр.

Баштайгы үеларинде ийи чүс-ле хире кижи ажылдап турган коллективте амгы үеде ийи муң чартык ажыг тудугжулар ажылдап турар. Ритоктун амгы берге үезинин согуу тудугжуларга дыка дээштиг болган, капитал тудугну акшаландырарынга бергедээшкиннерден дыка хөй тудуглар туруп, ажылчыннар акша-төгерик албайн суг баар таварылгалар эвээш эвес. Ынчалза-даа нитилелдиг удуртулгазы бергелерни ажыл эртер дээш бүгү-ле хемчегларни ап турар.

(Бистин корр.).

«ШЕКПЭЭРНИҢ» МАЛЧЫННАРЫНДА

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. Барыын-Хемчик район чагырга-зының даргазы Г. Иргит тускай бөлүктү удуртуп алгаш, районнуң ажыл-агыйларының чамдык малчын коданнарын чоокта чаа кезип чораан. Малчыннарда бо хүннерде хой оолдаашкыны эгелээн болгаш бо чугула кампания үезинде коданнарда байдалдарны ук бөлүк көрбүшаан, кая үүну кылза чугулазын өөренип көрген.

Бо кыжын районнуң девискээринде хар шоолуг улуг эвес болганындан малчын коданнарда байдал амдыызында багай эвес. Чижээлээргe, «Шекпээрде» хоочун малчын Стюра Ооржактын 202 хоюнун баштайгылары хураганнапкан. А Александра Ооржактын коданында 70 хире хой төрээн болгаш малдың чаш төлүнүн байдалы эки.

Хөлегелиг-Өдек деп черде аныяк малчын Карал-оол Ооржактың 300 ажыг хоюндан бо хүннерге чедир 100 ажыг хой оолдапкан болгаш хураганнары менди. Ындыг-даа болза, бо коданда чаш хураганнарга чидиртир эки шынарлыг сиген сулаа болгаш өске-даа мал чеми чедишпейн турар. А Бугалыгда дуржулгалыг малчын Семен Ооржактың коданында 250 хире хойдан амдыызында 100 ажыг хураган алдынган болгаш ында мал чеми база суг, өске-даа чүүлдер четчир. Малдың байдалы эки.

Моон алгаш көөрге, «Шекпээр» совхозтун малчын коданнарында бөгүнгү байдал чүгээр дээрзин үк бөлүк тодараткаш, чамдык малчын коданнарже мал чемин, көдээ ажыл-агый специалистерин дарый чоруларын болгаш автосадыгнын ажылын экижидер талазы-биле хемчегларни алырын шинтпирлээн.

Кыш мурнувуста. Ынчангаш мал чемин ам-даа курлавырлаары, немей тыптынары артык эвес.

Чкалов САЯЯ.

Дүвүрел

КАЧЫГДАЛЫВЫС БО ЭВЕС БЕ?

ДҮВҮРЕЛ... Сагыш-сеткилдиң дүвүрели анаа-ла төрүттүнүп келбес. Бистиң муң-муң номчукчуларывыс, бижикчилеривис республикада хөлүн эрттир «хөгжүп» бар чыдар арагалаашкынга, оорлаашкынга, кем-херек үүлгедиглеринге, амы-тынга чедер чорукка удур сагыш-сеткилиниң дүвүрелин илереткен чагааларны удаадараа бижип турар.

Ынчангаш «ДҮВҮРЕЛ» деп рубриканы солун арнында ажыттывыс. Ооң адаа-биле чагаалар доктаамал үнер. Бөгүн силерни солуннуң хоочун бижикчилериниң бирээзи, республиканың башкылар билии бедидер институдунуң ажылдакчызы Чап Монгушович ЧҮЛДҮМНҮҢ арагалаашкынга удур сагыш-сеткилиниң дүвүрели-биле бижээн үүлү-биле таныштырар-дыр бис.

Алыс дөзүн алыр болза...

Тыва кижинин бөгүнгү санараашкыны сагыш-сеткилинин хоозуралы чогум кайыын, чүден, канчаар эгелээнил? Алкоголизмнин кара хайынга алзып, арагалаашкыннын дембээрелинге соон салгаар, чуртун тудар оглу, кызы төөреп эгелээн чонну качыгдаан чон деп, коргунчуг бо болуушкунну качыгдал деп болуп бе?

Сагыш-сеткилимни ол чип эгелээн шак бо айтырыгга огулуг-ла харыы тыппайн чор мен. Ынчалза-даа бо дугайында бодалдарымны номчукчубиле үлежир деп шинтпирледим.

Кандыг-даа алдагдалды (частырыгны) кажан ол болу бергенде, «Бо-дур бо!» деп чежедаа салаа сунуп айтырга, оон чүве бүтпес, эттине бербес. Ынчалза-даа бистин кылып турар үүлгедивис амдаа үргүлчүлеп, алдагдалкуюушкунувус ам-даа уламчылап (арагалаашкын болбайн аан) харын-даа ындын ап, улам хөрлээлеп бар чыдар чүве болганда, «Каям, болган чүве болган-дыр арагалаашкынга туттурган, аныяк салгалывысты оскунар дей берген-даа дижик бис, оон ужун кожа-хелбээ чоннарга кочушоот-даа боop бар чыдар дижиң бис. А чогум оон үнген дөзүн, чылдагаанын тып, билип алза оон бир ужурлуг чүве үнүп кээп чадавас, кымдаа кижи «адырам» деп боданы бээрин канчап билир дээш, ындыг орааладжыышкынны кылза чүл деп бодааным-биле бо чүүлду редакциянын дилээ-биле бижидим.

Чоокка чедир бистин ынчаар өөредип, сургап келди: «Ыдаргай, көшкүн амыдыралдыг чер санай хонуп-дужүп чораан тыва чон ам амыраан, чыргалын тыпкан, сайзыралдын орууне кирген. сайгылгаанныг амыдыралче шилчээн» деп аан. Шуут эвезе-даа, алыс утказы ындыг. Бир ужурда ол шын болгаш чөптүт болбайн аан. Кижи төрелгетенин цивилизация-хөгжүлдезинин оруундан кандыг-даа чон чайлавас, бистер база ол оруктa бис, оон магазын көрүп-даа келдивис, көрүп ворууруувус-даа бо ыйнаан. Ынчалза-жок чүү-даа чүвени угаанмедерелинден ангыда, сагыш-сеткили-биле база шингээдип алыр кижи деп амытанда ындыг ужур база бар аңаа чүгле «эхти будун, хырны тодуг» чоруурy эвээш боор чүве ышкажыл. Кижиде дүптээр хырындан өске сагыш-сеткил деп дээли чаналга база бар. Ол дээрге будун делегей-дир. Кандыг-даа чоннуң сагыш-сеткили оон чүс-чүс, мун-мун чылларда амыдыралга быжыгып доктаай берген чанчыл-өзулалдары-биле, сагылга-ужурлары-биле тудуш, мөнгези-биле ында сиирелип синген.

Ам бодап көрээлинер. Чүс-чүс, мун-мун чылларда көшкүн амыдыралдын бижиттинмээн хоойлузун өзүгзар, төрээн бойдузу-биле кедергей тудуш, ханы дазыл-харылзаалыг чурттап, ада-өгбелериниң чанчыл-сагылгаларын мурнунга тудуп алгаш, ыдыктап чораан чоннуң амыдыралын «хеп-хенертен» өскертипкеш, чаа ужур, чаа амыдыралга сагып эгелээрге, оон чүү болгу дегил?

Чүс-чүс чылларда чанчыккан амыдыралындан чарын, чангыс черге бөле хоюлуруп, шак-ла ынчалдыр чаа өзүнүн ады-биле сууржудуп, чаа ужурнуң тевин-биле колхозташтырып, ажыл-агыйын албан-биле коллективизастап, мал-маганын албадал-биле нитилештиргени чүү чүвеге чедиргенил? Хамыктың мурнунда кезек када-даа бол аймааралга, аайын тыппастаар чорукка чедирген.

Бойдустуң хоойлузун өзүгаар чурттап, бойдус аразынга өскен-төрээн, аңын аннап, малын малдап чораан тыва кижиге ол күүлел ышкаш сагындырган. Шуут хенертен эвезе-даа, бир эвес төөгү көшкүрүй көөр болза, кедергей дүрген болган чаартылгадан тыва кижи харлыга берген. Цивилизацияның кижи көрүп көрбээн сайзыралынын күштүг чалгынга бөрткүлештир бөөлдендир шаптырыпкан. Тывалар мүнгаш орук-биле чоруп орган, «тиилелгелиг» орус революцияның, ленинчи-сталинчи теорияның херек кырында боттаныышкынынын шенелдезинге ынчалдыр таварышкан. Төөгүнүн хоойлузун өзүгаар чоорту болур ужурлыг хөгжүлде ара соксан. Тыва феодализмни ара каггаш, капитализмни ажа калаваш коммунизмче шургудуп орган советтерниң элээнден туттунупкаш, «сайыраллыг совет чурттун» чаагай сартыын четтирзе-даа, оон кара талазынын хайынга чактырып, кавынынга алзыпкан.

Доскаар-доскаар арагалар

Тывага массалыг арагалаашкын чамдык улустун санай турары дег, алдан-чеден чылдарда эвес, а Тываның ССРЭ-те каттышкан соонда ийи-үш чыл эртип, дайын төнген соон дарый эгелээн. А 60-70 чылдарда шуут кыптыгыышкынче шилчээш, амтыва кижиниң коду, хырны арагага хоржок, бырашпас болган. Шимн арагазын ишкеш, соондан дайнам эът безин амзавас тыва кижи 90 градус спиртти куруг ижинге ишкеш, мага-бодун, мээ-чүүнүн, ишти-баарын хораннап эгелээн. Ындыг байдал ону арагага кончуг дүрген чаңчыктырган, хораннанган организм ам үргүлчү арага иегээр, ол чокта хоржок апарган.

Оскундуруг

Тыва кижи ынчалдыр онуп, овурун оскунун эгелээни-биле кады тыва дыл база үрелип, бокталып эгелээн. Тыва кижиниң кайгамчык чечен-мерген ыр, кожамыынче орус дылдың эн бак каргаг сөстери азы «майт-шорт» шургун киирипкен.

Орустарның аразынга «Опаймаэйтап» чораанымны,
Он-на борбак көпеекти
Олча болап чораанымны.
Улуг-Борам кырында мен
Узуп-дыным эккел-эккел!
Улуг дыка эзирбээн мен.
Сто грамм давай-давай!

Кыдат эжеделге 150 ажыг чылдар иштинде турган, маньчжур дылга чангыс домак кожуп көрбээн тыва кижи орус акызының майтаашкын сөстерин дораан шингээди шаап алган. Ындыгыя аныяк кижилер эзирип алганда кадайы хамаанчок, кандыг-даа керээжен кижини орустан эки-бак сөглээри аңаа-бир чүве болу берген. Чүс бежен ажыг чылдар иштинде кыдаттын «кара арагазынга», «кара таакпызынга» алыспаан тыва кижи он шаа чыл безин четпейн чыда, орус водканың дувунче дуддуне берген. Ол олчаан оон бажын үштүп чадап каан.

Оскундуруг чангыс ол эвес болган. Араганың хоранынга алзып эгелээн кижинин хамыктың мурнунда тура-соруу кошкан, үүү-даа чүвени денней-дескилей бодаар аргашиңээзи чайгаар-ла чидип эгелээн. Чогум-на шак ындыг кижилер кым үүү дей-дир, оон аайы-биле калбанайнып, дуу бир «чудурук нам» келгеш, «ол-бо» дээрге оон аайы-биле болуп, оон соон дарый «угуудар нам» баштайгызынга удур чугаалаан болза, ам база-ла оларның аайы-биле «ындыг-дыр, шын-дыр» деп ылыбыйнып эгелээр. А «коммун нам» келгеш: «Бо дээрге болбаан чүве-дир, эргиниң артыышкыны-дыр» дээн болза, ынчан база-ла «ийеийе, дарга» деп, кандыг-даа бодал чокка чөпшээрежир чорук олардан, арагачылардан эгелээн. Ол-даа барыктыгдыр. Оон дора чүве — ындыг ёра чок кижилерге үүү-даа чүве ыдыктыг эвес боop бар чыткаңында. Ада-өгбелериниң, улус-чоннуң чаагай үлегер-чаңчылдарын ындыглар хамыкты мурнай үттүп эгелээнвер. Хүрээ-хиттин, шажынчүдүлгениң «хоралыышын» дугайында кедерен турган элеңгге хамыктың мурнунда ындыг кижилер алыскан болгаш хүрээ-хиттерни үүтел, узуткаары-даа оларның холу-биле күүсеттинген дизе, хөлу частынмас.

Ынчап кээрде тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын «эргиниң артыышкыны» дээш узуткап каг часкаанынга, хүрээ-хиттерни чок кылырынга үгле кедергей хуюскаалаан дуу бир «угуудар нам», «коммун нам» аңгыда, арагалаашкынның хоралыг ужуу, кара хайы база салдарлыг болган.

Дембээрел. Бачыт. Төөрээшкин

Тыва чуртун эн-не хожуданган чурт деп, тыва чонну «чыдып калган», карангы бүдүүлүк улус деп санап чоруур шагда безин тыва кижи арагага алыспайн чораан. Ол — медерелдиг чоруктун ачылы.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ФЕРМА КООПЕРАТИВ БОЛГАН

Барымын-Хемчик районда «Хемчик» совхозту эде организастап, ажыл-агыйнын адырларынын айы-биле алды бүдүрүлге кооперативтери кылдыр тургускан. Совхозтун Ыйгылак сүт-бараан фермазын кооператив кылгаш, оон адын «Саан» деп адаан. Оон кежигүннери кооперативтин даргазынга зоотехник эртемниг Али-Маадыр Доокайевич Хомушкуну сонгуп алган. Чаа тургустунган бүдүрүлге кооперативинин ажыл-ижинин дугайын оон даргазы-биле чугаалажып, сонуургап көрген мен.

Ферманы тускай кооператив кылганында багай чүве чок деп ажылчыннар санап турар. Сөөлгү чылдарда ферманын ниити көргүзүүлери кудулаан, план-хүдээлге күүсеттинмес-гээш турун берген. Ында чылдагааннар-ла хөй. Чижек боттуу-биле эрткен 1992 чылда сүт-бараан фермазынын чамдык көргүзүүлерин маңаа көргүзүп болур. Ол чылын ферма ниитизи-биле 283 тонна сүт бүдүрер планныг турган, ол 98 хуу күүсеттинген азы 90 тонна сүт чедир сагдынмаан. А күрүнеге сүт садар план үүгле 65 хуу күүсеттинген. Саанчылардан чыл планын күүсеткен кижи чок болган. Мурнакчы саанчылар Светлана Саая, Дудун Сарыглар, Алефтина Хомушку, Любовь Саая безин сүт саар планын чедир күүсеттээннер.

Фермада кажаа-хораа четтир, инек саар болгаш кажаатар ишти арыглаан аштаар дериг-херекселдер ажылдан турар. Мал чеми-биле үзүктел чок хандыртынын турган. Ынчаарга фермаын чайгы турлаа база таарымчалыг берде турар — оттуг-сулуг гайгада. Мындыг байдалга ажылдап турган-ла, коллективин планын күүселин шыдаваан. Оон кол чылдагааны кижилерин хүлээнген ажылынга ээ-харыысалга чок турганында дап санап болур.

Ферма чаа чылдан эгелеп бот-башкартынып, тускай агар санныг ажылдап эгелээн. Кижилерин күш-ажылын организастаарынын база бир чаа кевириче шилгээнинин түнелги кандыг янзылыг апаарын де көргүзе бээр.

Амгы үеде кооперативте ниитизи-биле 40 кижи бар: 10 саанчы, 6 бызаа ажаакчызы, 3 кадарчы, 5 специалист болгаш механизаторлар. Кижи үрүзү-биле тускай көрээни нарган. Бо чылын кооператив кежигүннери бир инектен 1600 литр сүттү саап алырын, ниитизи-биле 205 тонна сүттү бүдүргеш, оон 80 хуузун күүнеге садарын хүлээнип турар. Кооперативтин инектерин өбрактап тургаш, 47 баш бода малды семиртип азыраап, күүнеге садар. Оон ангыда 134 гектар черге тараа культураларын, 92 гектар черге мал чеми культураларын тараап, оон багай эвес дүжүттү алыр деп планнап турар. Арга-лыг-ла болза, мал чеми-биле боттары хандыртынып алыр деп дүгүрушкан.

Эде организастаттынган бүдүрүлге коллективинин кылыр деп турар ажыл планы улуг. Саар инектерин баш саныын көвүдеп-биле бо чылын 200 хунажынны, 2 буганы садып алыр деп шиитпирээн.

Кыштаглаашкын кидин түлүк чорун турар бо үеде фермада байдал кандыг ирги деп солуннун номчукчулары сонуургаар чадавас. Мурнакчузунда турганынга бодаарга, байдал экижин орар деп долу бүзүрел-биле чугаалап болур. Кооперативте ниитизи-биле 172 улуг инек бар, олардын 85-ин бо хүннерде саап турар. Саанчылар бир инектен-не 6 килограмм ажыг сүттү саап ап эгелээн, ынчангаш саггаи сүттүн хемчээли чоорту арбыдап турар. Чижек кылдыр мындыг деннелгенн маңаа көргүзүп болур. Саанчылар декабрь айда ол хире саныг инектерден хүнде 350 литр сүттү саап ап турган болза, ол көргүзүг ам 460 литр чедир өскен. Кижилерин кылган ажылы кайы хире үретүннеддиг болуру оларнын даанган ажылынга хамаарылгазындан көстүп келир деп чүве бо-дур.

Кооперативте бөдүүн болгаш чүлүктүг мал чемнери четтир. Үүгле саван төнген, ону өске черлерден тыптынып алырынын хемчеглерин ап турар. Амгы үеде малга ижиртир сүгдан эллэн берген турар. Ханы кудук доңгаш, оон хоолайы чарлып калган. Кызыл-Мажалыктын септелге-техниктиг бүдүрүлгезинин ажылчыннары ону кылын турар.

Кооперативтин бүгү малынын деңгели эки, арын, чудан турар мал чок. Кыштаглаашкынны бо хевээр хүр-менди ажырар, сүт саалдазын улам көвүделир дээш бо коллективтин кежигүннери карак кызыл ажылдан турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

ХӨЙ АДЫРЛЫГ БОЛЗА

Республика кайысылалынын чоогунда «Сукпак» совхоз колдуунда-ла мал азырап өстүрер ажыл-агый кылдыр билдингир. Республиканын ажыл-агыйларындан мал-маганы, колдуунда-ла бода малды маңаа семиртир азырааш, хоорайнын эт комбинадынга дужаап-даа турган болгай.

Ынчангаш ажыл-агыйнын үүг-ле хөделиишкиннери үүгле ангыс ол адырже — мал семиртиринче, мал чемни белеттээрине угланган. Ындыг болганда ол улуг суурда ажылы ок олурун турарлар-даа эвээш вес.

Ажыл-агыйны хөй адырлыг олдургаш, эвээш эвес кижилерни ажылче хаара тудуп, ингы-ангы продукция бүдүрүлгезин көвүдетсе чүл? Шак ындыг санал чоокта чаа совхозтун ажыл-ишчидиннин Тыва Республиканын Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле угаа үезинде илереттинген. Президент ук саналды үүлдүгүзүнүп деткээн.

Мал семиртип, азыраары-биле чөргелештир саар инектер коданын-даа тургузып болгай. Ам барып бүдүрүүген сүттү дужаар сүт комбинады ажыл-агыйнын шуут чаңында болгай. Амгы үеде ажыл чок олурун турар эвээш эвес хөрээнненнер ажылдыг боон, өгбүле бюджедин-даа быжыглап болурлар. Арат ажыл-агыйларын дамчыштыр хөй болгаш чылгы ажылын-даа катап тургузары чүве болдунмас деп?

(Бистин корр.).

КАЧЫГДАЛЫВЫС БО ЭВЕС БЕ?

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Билги чок, а ол хиреде медерели, чүвени «медереп билири» четчир аан. Ам сыр дедир-дир. Эртем-билиг кижилерде четчир, а медерел «медереп мнинишкин» четпес азы бистин билгивистен озалдап, соонап чыдып каап турар. Шак ындыг байдал бистин аныяк-өскенде хөйү-биле таваржып турар. Оларнын аразында, шынап-ла, «сеңден дора бе, мээн билиим чедер! болгаш артар» дижип, хөрээн шаштынып чоргулаарлярнын кайызын ол дээр.

Амыдыралдан көөрге, чогумна шак ындыг улуургак, турамык кижилер өске кижинин өртек-үнелиг чагыг-сөзүн тоовас, чогум-на ындыг барасканнар өскенин сөзүн дыннаар хөнү чок, олар үүгле бодунга болчурлар. А бодунга, бодунун багынга болчуру дээрге-ле кажан-даа эттинмес, бачыды арылбас кижи ол. А арагалаашкынны, кара таакпы тыртарын канчан хайбачыт, төөрээшкин дивезна?!

Араганын дембээрелинге алыскан кижилер ниитиледдин хоралакчылары, оон кадыынын үргедекчилери-дир. Ол дугайын олар медереп билбейн турарлар. Ындыг кижилер ийи-чаңгыстын самыынсадар чоруун «эки тура-биле» кылыындан ангыда, массалыг калчааразшкынга алыскаш, бөлүк-бөлүү-биле безин кылып турарлар. Ол дээрге кадык ниитиледдин моральэтиктиг чүрүмнарын үреп, ада-өгбелериистин шаг-дуптен сагыжында безин чок «чүдек-бужар чоруктуг» кылып, оларнын чаагай сагыылгаларын дорамчылап турарлары олдур. Ол дээрге моральдыг когарал-дыр. А кажан шак ындыг калчааразшкынга алыскан кижилер янзы-бүрү шээр аарыглар-биле боттары аараап, ону кадык кижилерге чыпшырып, тарадып нептеректен таварылгада ниитилеле олар үүгле моральдыг эвес, а материалдыг когаралды чедирип, оон-биле хоралакчы чоруктуг кылып турарлары ол. Үүгле дээрге ындыг өөдежоктарнын дузаанга, көгүдүүшкүнүнге аныяк оолдар, кыстар туттуруп, үүгле арагалап турар эвес, а самын-садар чоруккa боражып, боттары аарыпаржып, оон эртсе, аразында көгүтчүп алгаш, бөлүк-бөлүү-биле күштээшкин-чазарлаашкынарны кылып турарлар. Оон-биле олар аныяк кыс уругуун (боттарынын-на үечергезинин аан) амыдыралын бүгү назыда үреп, «кыс мен» деп чоргааараар аксынын кежинин хөме таптан каапкаанары ол-дур. А оон-даа коргунчуг чүве, аныяк чалыы эжинин амы-тыныкка чедип каары, өлүрүкчү чоруктуг кылып турары.

Бо дээрге үүгле кедергей каржы кем-херек үүлгедиишкини эвес, а ниитиледдин доктаадын тургузып алганы хоойлу-дүрүмүн ажа басканы, тоон көрбээни, дорамчылаанды-дыр. А кандыг-даа күрүнеин хоойлузу чонуун, ниитиледдин мораль-этиктиг сагыышкынары-биле дүүшкен турар. Ынчангаш шак ындыг, кижи болур онуун оскунган идегеттеринин «чон аразына чораан хөрээ чок» деп, хөйнүн негеп турары-даа чөп. Кым-на хоойлуну ажыр баскан болдур, оон ялазын эдилээр апаар. А кажан ийи дакпыр кара үүлгедиг, куштээшкин болгаш өлүрүүшкүн кылган таварылгада хемчег чаңгыс — өлүрүкчү, күүчүлекчи амызы-биле харыылазын. Өлүрүп шиидер чорук ниитилеле чүү-даа бербес, чамдыкта харын «дедир салдарлыг» болгулаар деп юристериин, философтарнын аразында хөй-ле маргылдаа бар. Ол ындыг-ла ыйнаан. Ынчалза-даа үстүнде айытканывыс ышкаш, ийи дакпыр эн каржы үүлгедиг турда, хоойлу чаныш-сыныш чок болур ужурлуг.

«Карарты өлүп каар»

Оон бээр ындыг-ла үр үе эртшеди. Бир-ле хүн «Кижи болгаш хоойлу» деп радиодамчыдылгага Тыванын хоойлун юристериниң бирээзи, ам Россия Федерациязынын алдарлыг юриэи Шагдыр Куулар арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедиишкининин дугайында элээди уругларга беседа кылып тура, тыва ниитилелге чоокка чедир (40 чылдарда безин дээн боор) кижини кижи өлүрүп каан деп чүве дыннаабас турган, ындыг таварылга болу бергенде, чон бүгүде ол чорукту кедергей дүвүрел-биле «чуртсуму төөгүзүнде кажанда-даа болуп көрбээн» үүл кылдыр көөр турган дээнин дыннап ордум. Улуг назылыг акывыстын бо чугаазы-даа төп.

Тыва ёзуда эрги тыва ниитилелге, шынап-ла, ындыг чораан, «кижини кижи өлүрүп каан» деп чүве барык-ла турбаан. А кажан ийи-чаңгыс ындыг таварылга болу бергенде, бүгү арбан-сумунун, хөй-ниитинин канчаар-даа зажок кайгаашкынын, шииткелдиг чемелээшкинин, «орта чоор бе» дээн сеткил дойлуушкуниуг хараадалын болдурар, а үүлгедикчиге хамаарыштыр кедергей хөөн чок чорук чайгаар тургустунар. Чон бүгүдекин шак ындыг көөр хөөн чок чоруу өлүрүкчүге эн аар согуг, эн хилинчектиг шииткел болуп, шыдажыр аргажок байдалды тургузун келгенинден, улустун чугаалажыры ышкаш «карарты өлүп каарынга» чедирип турган. Сеткил шииткелди деп чүве ол. Ындыг таварылгада тыва улус «үүлелиг кижи үүлезин эдилээр» дээр, ындыг кижини бүгүдеге өршээлдиг шажын-чүдүлге — лама, хам-даа өршээвес, кээргевес, оон бачыдкы-даа арыдын болбас, хүрүм кылбас. Каржы өлүрүкчүден бүгү сарыылдыг, арын-нүүрлүг кижилер, бүгү ниитилел хая көрүү бергени ол. Өлүрүкчү эм кара чаасканн арын-нүүрүнүн шииткелиге кадын-соглуп артканы ол-дур.

Бир эвес ындыг шииткел эм бисте бар бе деп айтыргр болза, «чок, амгы тыва ниитилелде ындыг сеткиишкин, ындыг удур туруушкун чок, ук ниитилел амыдыралга, оон янзы-бүрү эки-бак илерээшкиннериге кедергей тоомча чок апаргаи, оон ужун күүлекчилер, оорлар, дээрбечилер болгаш өлүрүкчүлер хостуг чаннап, сагыш-сеткил, арын-нүүр дугайында бодаваан-даа чоруулар» деп харыылаардан өске чүү дээр боор. Өлүрүкчүлернин амдажылгазы чаңгыс оон-даа эвес, а хоойлунун «чымчаанга» азы ялалакчыларнын өлүрүкчү идегеттерге эн чиик шииткел тыпсын турары-биле улам өлемчиишкинин болдуруп турар. Бир эвес үжен чылдарның бөдүүн арадындан бистин амгы байдалывысты чүү деп көөр сен дээр болза, ол чаңгыс сөсбиле «дажаараашкын-дыр» деп харыылаар ийик. Бир эвес тывалар бот-боттарынга чүге кончуг камныг хамаарылгалыг чорааннарыл деп, эрткен чүс чылдын «эжен албатызы» тыва кижиден айтырар болза, бистер аш-чутка туттуруп, быжар-дымаадан, сарыг-дыматдан аал-аалывыс-биле, чүс-чүзүвүс-биле кырлып чораан бис. Ынчалза-даа тайга-тандывысче тарай көжүп, ада-өгбелериистин, ачы-үревистин когун үспейн, кадык-шыырак салгалдарывысты арттырып, кажан-чежен тыва кижи ажыг кара сүгга тынын садып чорааныл? Ачы-салгалынар артпайн барбазын, боданынар, овааргынар! — деп, кайгап-хараар, чемелээр-чектээр боор оп.

Амыдыралдын чаяакчызы ие кижи...:

Кижилернин сагыш-сеткили кедергей хоозуралга таваржып, кажан ажы-төлдүн чамдык кезин ыдыкшыл, сүзүглел, ынакшыл, бүзүрел, томаарылга, кээргел деп буянныг сагыылгаларны уттуп чоруур будулгаазынныг бо шагда не кижинин сөзү дег херектиг, ындыг үнелиг, ындыг чазамырлыг сөстерни кайыын тыварыл? Ам көрүнер даан, чамдык пелер кандыг-дыр. Ажы-төлүнге үнелиг сөзүн сөглээр, чагыг-сургаал кылыр хамаанчок чалчык-бузук кылып, аксы-мурну ойда-кайда чоруур-дур. Оларнын аксындан үнүп турар чүдек сөстерни аныяк оол хамаанчок, ашак кижи-безин дыныаш, черже кире берги дег апаар. Үүгле ындыг чүве ийик, шак ындыг хөрээженнер чажыртынар, туттунар туржук, ыяапла хөй чыылган черлерге көскүлеңнээр, кудумчуга, автобуска, садыг-магазиннерге чалчыттынып чоруурун кижи кайгаар.

Бир-ле катап бижикчи эжимбиле «Чоп кончуг хоранныг чоор, шынап-даа бол, чаңгыс үүгле бистин тыва хөрээженнеривис арагачы боор эвес, Кызыл хоорайда чеже омаксөөк чон чогул, орус, буяттан эгелээш, хакас, татар чедир черле бирээзинин «декей-оолап» алган, теиип чоруурун көргей-ле бис» дишкеш, мынча ботка чадашкан бис. Хөлдүг черлерге ыяап-ла биезгиле тыва «кадыннар» бора-бүдүн хеп кеткен, шапкыланып, шалыттынып, диштерин хыыладып чоруурлар. Ындыг хөрээженнерни көргеш, «кандыг-даа кончуг салымывыс бак чон боор бис, ооллар-даа канчаар, оода-ла аныяк кыстарывыс арага ишпес боору кай» деп, оларнын ужун сен ыядып, оларнын човаан сен човаан чоруур сен.

Чаңгыс чижек. Чадаана хоорайга бир не билбестедир арагалааш, божуп алганын безин билбээн болганын чугаалаарга, дыннап олурган кижиге хөөн булганчыг-ла чүве чораан. Ол не эртенинде мивнил келгеш, «иштинин канчан чиигей бергенин» айтырган дээр. Кончуун, чаржынчыын көрүнер даан, бодунун чүрээнин адаанга шыгжап чораан эргим төлүнүн дугайында эвес, а иштинин канчан «сене бергенин» кыжыртынган чүве дег, айтыртынып чыткан ышкажыл. Чырык черге алдын тын, амыдырал бодарадыр кандыг-даа амытан «чүс сөөгү сөгүлгүже» хинчек көрүп, төлүн төрүүр дижир болгай. Ол чаяалга-дыр, бойдустун хоойлузу-дур. Кандыг-даа ненин төлүнге ада кижиден артык ыыаа чогум-на шак ындыг бодаралдын ачызында болур эвес чүве бе? А бо ненин дугайында бодап келгеш, кудумчуда, автобустар, садыларда ужу-бажы үвүрере берген, чудайты арагалап алган чоруур хөрээженнерни көөрү чайлыг-дыр.

Ол-даа ындыг дижик. Ам бяжиир деп орарым сөстерни саазынга шыйыптар дээш, холум диттикпейн олурарын хөрээжен чон билген болза, Эрлер бистерде ындыг кижилер чок эвес, чоп-ла хайыралыг хөрээженнеривисти ынча дыка аай-дедир сайгарар бис деп-даа бодап аан. Ынчалза-даа кижи төрелгетенде, ниитилелде, бойдуста-даа эн дээди чаяалга хөрээженде, кыс сүзүгле не болур уткада чүве болганда, чугаалавас аргам чогул..., иелернин талазындан кан-кадык чаш төлүн эмин-биле албыктыр базып («Өлүрүп алган» деп шыдавас-тыр мен) каапкан таварылгалар тургулады ийин. Арага деп ажыг кара сугнун хайы эвес болза, ындыг бак-чаяаныг чүве кайын болур ийик аан.

Ынчаар бодапкаш, хирехире кижинин кылыы-даа хайныр. Ажы-төлүн, өг-бүлезин, арын-нүүрүн арагага садып чоруур «кадынарлыг» чонну кандыг чон дээрил? Ажы-төл чаяар чалыы чараш «дангына» кыстары араганы ижиптери бараан-бир чүве апарган, нетөрээн чүртүнга кадык-шыырак, угаангыр-шоваа төл төрүп берип шыдавас апаар болза, ындыг чонну кандыг чон дээрил? Не кижи ынчан чоруп бээр чүве болза, келир салгалдан кедилиг кижилер үпер бе?

Ам база катап сөглээр бодай-дыр мен. Моон мурнунда бо-ла «Шын» солунга «Тывалар эстип төнер бе?» деп үүлүмде («өлүп төнер бе» дээри коргунчуг болган, чүге дээрге арагага амгы аныяк-өскен мынчаар алзыр болза, ол кара ош боттану берип болур) кижилер, харын-даа бүдүн аймак чоннар безин, үүгле чаа-дайынын өлүм-чидиминден, бойдустун аш-чут, аарыг-эпидемия халавындан эвес, а моральдыг сагыылгаларын оскунганындан кевин-биле арагалаашкынга, наркоманиягa алыскаш, оон-биле сагыышсеткилдин саидараашкынынга чайгаар чедип, бодунун орнун солуптар хире кадык үре-салгалын тургузып шыдавайн барганындан, чоорту эстип төнүп каап болур, дора дизе бодундан хөй, бодундан күштүг, сайзырангай чоннар аразынга киргеш, чайгаар-ла эстип чиде бээр деп бижээн мен. Ол сөстеримни ам хөрээжен чоиче угландырарым ол. Үүгле дээрге ажы-төлдү, келир салгалды не кижи чаяар, шынап-даа бол, ол чокта чүртту кым тударыл, салгал чокта амыдыралды кым уламчылаарыл?

ССРЭ-нин «хеймери». Аагайлаашкын азы «карак чырыдыышкыны»

Тыва ССРЭ-ге каттышкан сөөлүнде, экономиктиг хөгжүлдени алган болбайн аан. Ынчалза-даа делегейде эн-не ховар тыва даг-дүгүнүн, тыва кобальтынын, алдынын дашкаар «ундур соруушкуну» тыва экономикага кайы хире эгидилгелиг болчу ирги деп бодаар болза, ол та кандыг ыйнаан. Ийет, орус чоннун үлегериндеи культура сегереливис дыка бедээн. Оозу ындыг-ла-дыр. Ынчалза-даа мынча ботка социал ден-дески, чөптүг чорукче чүткүүшкүнүвүс тыва кижинин «социал ханыышкыны» чүге боттанмайн турарыл? Тыва кижинин сеткил-сагыжынын когаралын, Амыяк салгал, ажы-төл кижилерин, философтарнын аразында хөй-ле маргылдаа бар. Ол ындыг-ла ыйнаан. Ынчалза-даа үстүнде айытканывыс ышкаш, ийи дакпыр эн каржы үүлгедиг турда, хоойлу чаныш-сыныш чок болур ужурлуг.

«Карарты өлүп каар»

Оон бээр ындыг-ла үр үе эртшеди. Бир-ле хүн «Кижи болгаш хоойлу» деп радиодамчыдылгага Тыванын хоойлун юристериниң бирээзи, ам Россия Федерациязынын алдарлыг юриэи Шагдыр Куулар арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедиишкининин дугайында элээди уругларга беседа кылып тура, тыва ниитилелге чоокка чедир (40 чылдарда безин дээн боор) кижини кижи өлүрүп каан деп чүве дыннаабас турган, ындыг таварылга болу бергенде, чон бүгүде ол чорукту кедергей дүвүрел-биле «чуртсуму төөгүзүнде кажанда-даа болуп көрбээн» үүл кылдыр көөр турган дээнин дыннап ордум. Улуг назылыг акывыстын бо чугаазы-даа төп.

Тыва ёзуда эрги тыва ниитилелге, шынап-ла, ындыг чораан, «кижини кижи өлүрүп каан» деп чүве барык-ла турбаан. А кажан ийи-чаңгыс ындыг таварылга болу бергенде, бүгү арбан-сумунун, хөй-ниитинин канчаар-даа зажок кайгаашкынын, шииткелдиг чемелээшкинин, «орта чоор бе» дээн сеткил дойлуушкуниуг хараадалын болдурар, а үүлгедикчиге хамаарыштыр кедергей хөөн чок чорук чайгаар тургустунар. Чон бүгүдекин шак ындыг көөр хөөн чок чоруу өлүрүкчүге эн аар согуг, эн хилинчектиг шииткел болуп, шыдажыр аргажок байдалды тургузун келгенинден, улустун чугаалажыры ышкаш «карарты өлүп каарынга» чедирип турган. Сеткил шииткелди деп чүве ол. Ындыг таварылгада тыва улус «үүлелиг кижи үүлезин эдилээр» дээр, ындыг кижини бүгүдеге өршээлдиг шажын-чүдүлге — лама, хам-даа өршээвес, кээргевес, оон бачыдкы-даа арыдын болбас, хүрүм кылбас. Каржы өлүрүкчүден бүгү сарыылдыг, арын-нүүрлүг кижилер, бүгү ниитилел хая көрүү бергени ол. Өлүрүкчү эм кара чаасканн арын-нүүрүнүн шииткелиге кадын-соглуп артканы ол-дур.

Бир эвес ындыг шииткел эм бисте бар бе деп айтыргр болза, «чок, амгы тыва ниитилелде ындыг сеткиишкин, ындыг удур туруушкун чок, ук ниитилел амыдыралга, оон янзы-бүрү эки-бак илерээшкиннериге кедергей тоомча чок апаргаи, оон ужун күүлекчилер, оорлар, дээрбечилер болгаш өлүрүкчүлер хостуг чаннап, сагыш-сеткил, арын-нүүр дугайында бодаваан-даа чоруулар» деп харыылаардан өске чүү дээр боор. Өлүрүкчүлернин амдажылгазы чаңгыс оон-даа эвес, а хоойлунун «чымчаанга» азы ялалакчыларнын өлүрүкчү идегеттерге эн чиик шииткел тыпсын турары-биле улам өлемчиишкинин болдуруп турар. Бир эвес үжен чылдарның бөдүүн арадындан бистин амгы байдалывысты чүү деп көөр сен дээр болза, ол чаңгыс сөсбиле «дажаараашкын-дыр» деп харыылаар ийик. Бир эвес тывалар бот-боттарынга чүге кончуг камныг хамаарылгалыг чорааннарыл деп, эрткен чүс чылдын «эжен албатызы» тыва кижиден айтырар болза, бистер аш-чутка туттуруп, быжар-дымаадан, сарыг-дыматдан аал-аалывыс-биле, чүс-чүзүвүс-биле кырлып чораан бис. Ынчалза-даа тайга-тандывысче тарай көжүп, ада-өгбелериистин, ачы-үревистин когун үспейн, кадык-шыырак салгалдарывысты арттырып, кажан-чежен тыва кижи ажыг кара сүгга тынын садып чорааныл? Ачы-салгалынар артпайн барбазын, боданынар, овааргынар! — деп, кайгап-хараар, чемелээр-чектээр боор оп.

Амыдыралдын чаяакчызы ие кижи...:

Кижилернин сагыш-сеткили кедергей хоозуралга таваржып, кажан ажы-төлдүн чамдык кезин ыдыкшыл, сүзүглел, ынакшыл, бүзүрел, томаарылга, кээргел деп буянныг сагыылгаларны уттуп чоруур будулгаазынныг бо шагда не кижинин сөзү дег херектиг, ындыг үнелиг, ындыг чазамырлыг сөстерни кайыын тыварыл? Ам көрүнер даан, чамдык пелер кандыг-дыр. Ажы-төлүнге үнелиг сөзүн сөглээр, чагыг-сургаал кылыр хамаанчок чалчык-бузук кылып, аксы-мурну ойда-кайда чоруур-дур. Оларнын аксындан үнүп турар чүдек сөстерни аныяк оол хамаанчок, ашак кижи-безин дыныаш, черже кире берги дег апаар. Үүгле ындыг чүве ийик, шак ындыг хөрээженнер чажыртынар, туттунар туржук, ыяапла хөй чыылган черлерге көскүлеңнээр, кудумчуга, автобуска, садыг-магазиннерге чалчыттынып чоруурун кижи кайгаар.

Бир-ле катап бижикчи эжимбиле «Чоп кончуг хоранныг чоор, шынап-даа бол, чаңгыс үүгле бистин тыва хөрээженнеривис арагачы боор эвес, Кызыл хоорайда чеже омаксөөк чон чогул, орус, буяттан эгелээш, хакас, татар чедир черле бирээзинин «декей-оолап» алган, теиип чоруурун көргей-ле бис» дишкеш, мынча ботка чадашкан бис. Хөлдүг черлерге ыяап-ла биезгиле тыва «кадыннар» бора-бүдүн хеп кеткен, шапкыланып, шалыттынып, диштерин хыыладып чоруурлар. Ындыг хөрээженнерни көргеш, «кандыг-даа кончуг салымывыс бак чон боор бис, ооллар-даа канчаар, оода-ла аныяк кыстарывыс арага ишпес боору кай» деп, оларнын ужун сен ыядып, оларнын човаан сен човаан чоруур сен.

Чаңгыс чижек. Чадаана хоорайга бир не билбестедир арагалааш, божуп алганын безин билбээн болганын чугаалаарга, дыннап олурган кижиге хөөн булганчыг-ла чүве чораан. Ол не эртенинде мивнил келгеш, «иштинин канчан чиигей бергенин» айтырган дээр. Кончуун, чаржынчыын көрүнер даан, бодунун чүрээнин адаанга шыгжап чораан эргим төлүнүн дугайында эвес, а иштинин канчан «сене бергенин» кыжыртынган чүве дег, айтыртынып чыткан ышкажыл. Чырык черге алдын тын, амыдырал бодарадыр кандыг-даа амытан «чүс сөөгү сөгүлгүже» хинчек көрүп, төлүн төрүүр дижир болгай. Ол чаяалга-дыр, бойдустун хоойлузу-дур. Кандыг-даа ненин төлүнге ада кижиден артык ыыаа чогум-на шак ындыг бодаралдын ачызында болур эвес чүве бе? А бо ненин дугайында бодап келгеш, кудумчуда, автобустар, садыларда ужу-бажы үвүрере берген, чудайты арагалап алган чоруур хөрээженнерни көөрү чайлыг-дыр.

ССРЭ-нин «хеймери». Аагайлаашкын азы «карак чырыдыышкыны»

Тыва ССРЭ-ге каттышкан сөөлүнде, экономиктиг хөгжүлдени алган болбайн аан. Ынчалза-даа делегейде эн-не ховар тыва даг-дүгүнүн, тыва кобальтынын, алдынын дашкаар «ундур соруушкуну» тыва экономикага кайы хире эгидилгелиг болчу ирги деп бодаар болза, ол та кандыг ыйнаан. Ийет, орус чоннун үлегериндеи культура сегереливис дыка бедээн. Оозу ындыг-ла-дыр. Ынчалза-даа мынча ботка социал ден-дески, чөптүг чорукче чүткүүшкүнүвүс тыва кижинин «социал ханыышкыны» чүге боттанмайн турарыл? Тыва кижинин сеткил-сагыжынын когаралын, Амыяк салгал, ажы-төл кижилерин, философтарнын аразында хөй-ле маргылдаа бар. Ол ындыг-ла ыйнаан. Ынчалза-даа үстүнде айытканывыс ышкаш, ийи дакпыр эн каржы үүлгедиг турда, хоойлу чаныш-сыныш чок болур ужурлуг.

«Карарты өлүп каар»

Оон бээр ындыг-ла үр үе эртшеди. Бир-ле хүн «Кижи болгаш хоойлу» деп радиодамчыдылгага Тыванын хоойлун юристериниң бирээзи, ам Россия Федерациязынын алдарлыг юриэи Шагдыр Куулар арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедиишкининин дугайында элээди уругларга беседа кылып тура, тыва ниитилелге чоокка чедир (40 чылдарда безин дээн боор) кижини кижи өлүрүп каан деп чүве дыннаабас турган, ындыг таварылга болу бергенде, чон бүгүде ол чорукту кедергей дүвүрел-биле «чуртсуму төөгүзүнде кажанда-даа болуп көрбээн» үүл кылдыр көөр турган дээнин дыннап ордум. Улуг назылыг акывыстын бо чугаазы-даа төп.

Тыва ёзуда эрги тыва ниитилелге, шынап-ла, ындыг чораан, «кижини кижи өлүрүп каан» деп чүве барык-ла турбаан. А кажан ийи-чаңгыс ындыг таварылга болу бергенде, бүгү арбан-сумунун, хөй-ниитинин канчаар-даа зажок кайгаашкынын, шииткелдиг чемелээшкинин, «орта чоор бе» дээн сеткил дойлуушкуниуг хараадалын болдурар, а үүлгедикчиге хамаарыштыр кедергей хөөн чок чорук чайгаар тургустунар. Чон бүгүдекин шак ындыг көөр хөөн чок чоруу өлүрүкчүге эн аар согуг, эн хилинчектиг шииткел болуп, шыдажыр аргажок байдалды тургузун келгенинден, улустун чугаалажыры ышкаш «карарты өлүп каарынга» чедирип турган. Сеткил шииткелди деп чүве ол. Ындыг таварылгада тыва улус «үүлелиг кижи үүлезин эдилээр» дээр, ындыг кижини бүгүдеге өршээлдиг шажын-чүдүлге — лама, хам-даа өршээвес, кээргевес, оон бачыдкы-даа арыдын болбас, хүрүм кылбас. Каржы өлүрүкчүден бүгү сарыылдыг, арын-нүүрлүг кижилер, бүгү ниитилел хая көрүү бергени ол. Өлүрүкчү эм кара чаасканн арын-нүүрүнүн шииткелиге кадын-соглуп артканы ол-дур.

Бир эвес ындыг шииткел эм бисте бар бе деп айтыргр болза, «чок, амгы тыва ниитилелде ындыг сеткиишкин, ындыг удур туруушкун чок, ук ниитилел амыдыралга, оон янзы-бүрү эки-бак илерээшкиннериге кедергей тоомча чок апаргаи, оон ужун күүлекчилер, оорлар, дээрбечилер болгаш өлүрүкчүлер хостуг чаннап, сагыш-сеткил, арын-нүүр дугайында бодаваан-даа чоруулар» деп харыылаардан өске чүү дээр боор. Өлүрүкчүлернин амдажылгазы чаңгыс оон-даа эвес, а хоойлунун «чымчаанга» азы ялалакчыларнын өлүрүкчү идегеттерге эн чиик шииткел тыпсын турары-биле улам өлемчиишкинин болдуруп турар. Бир эвес үжен чылдарның бөдүүн арадындан бистин амгы байдалывысты чүү деп көөр сен дээр болза, ол чаңгыс сөсбиле «дажаараашкын-дыр» деп харыылаар ийик. Бир эвес тывалар бот-боттарынга чүге кончуг камныг хамаарылгалыг чорааннарыл деп, эрткен чүс чылдын «эжен албатызы» тыва кижиден айтырар болза, бистер аш-чутка туттуруп, быжар-дымаадан, сарыг-дыматдан аал-аалывыс-биле, чүс-чүзүвүс-биле кырлып чораан бис. Ынчалза-даа тайга-тандывысче тарай көжүп, ада-өгбелериистин, ачы-үревистин когун үспейн, кадык-шыырак салгалдарывысты арттырып, кажан-чежен тыва кижи ажыг кара сүгга тынын садып чорааныл? Ачы-салгалынар артпайн барбазын, боданынар, овааргынар! — деп, кайгап-хараар, чемелээр-чектээр боор оп.

Амыдыралдын чаяакчызы ие кижи...:

Кижилернин сагыш-сеткили кедергей хоозуралга таваржып, кажан ажы-төлдүн чамдык кезин ыдыкшыл, сүзүглел, ынакшыл, бүзүрел, томаарылга, кээргел деп буянныг сагыылгаларны уттуп чоруур будулгаазынныг бо шагда не кижинин сөзү дег херектиг, ындыг үнелиг, ындыг чазамырлыг сөстерни кайыын тыварыл? Ам көрүнер даан, чамдык пелер кандыг-дыр. Ажы-төлүнге үнелиг сөзүн сөглээр, чагыг-сургаал кылыр хамаанчок чалчык-бузук кылып, аксы-мурну ойда-кайда чоруур-дур. Оларнын аксындан үнүп турар чүдек сөстерни аныяк оол хамаанчок, ашак кижи-безин дыныаш, черже кире берги дег апаар. Үүгле ындыг чүве ийик, шак ындыг хөрээженнер чажыртынар, туттунар туржук, ыяапла хөй чыылган черлерге көскүлеңнээр, кудумчуга, автобуска, садыг-магазиннерге чалчыттынып чоруурун кижи кайгаар.

Бир-ле катап бижикчи эжимбиле «Чоп кончуг хоранныг чоор, шынап-даа бол, чаңгыс үүгле бистин тыва хөрээженнеривис арагачы боор эвес, Кызыл хоорайда чеже омаксөөк чон чогул, орус, буяттан эгелээш, хакас, татар чедир черле бирээзинин «декей-оолап» алган, теиип чоруурун көргей-ле бис» дишкеш, мынча ботка чадашкан бис. Хөлдүг черлерге ыяап-ла биезгиле тыва «кадыннар» бора-бүдүн хеп кеткен, шапкыланып, шалыттынып, диштерин хыыладып чоруурлар. Ындыг хөрээженнерни көргеш, «кандыг-даа кончуг салымывыс бак чон боор бис, ооллар-даа канчаар, оода-ла аныяк кыстарывыс арага ишпес боору кай» деп, оларнын ужун сен ыядып, оларнын човаан сен човаан чоруур сен.

Чаңгыс чижек. Чадаана хоорайга бир не билбестедир арагалааш, божуп алганын безин билбээн болганын чугаалаарга, дыннап олурган кижиге хөөн булганчыг-ла чүве чораан. Ол не эртенинде мивнил келгеш, «иштинин канчан чиигей бергенин» айтырган дээр. Кончуун, чаржынчыын көрүнер даан, бодунун чүрээнин адаанга шыгжап чораан эргим төлүнүн дугайында эвес, а иштинин канчан «сене бергенин» кыжыртынган чүве дег, айтыртынып чыткан ышкажыл. Чырык черге алдын тын, амыдырал бодарадыр кандыг-даа амытан «чүс сөөгү сөгүлгүже» хинчек көрүп, төлүн төрүүр дижир болгай. Ол чаяалга-дыр, бойдустун хоойлузу-дур. Кандыг-даа ненин төлүнге ада кижиден артык ыыаа чогум-на шак ындыг бодаралдын ачызында болур эвес чүве бе? А бо ненин дугайында бодап келгеш, кудумчуда, автобустар, садыларда ужу-бажы үвү

ХОЛУ САЛДЫНЧАК АЖЫЛДАП ТУРАР

Сөолгү чылдарда Россия болгаш оон иштинде Тыва-да коррупция, хөлзи алыр чоруктар бистиң ажыл, амыдыралывыстың бүгү адырларынче ханылап кирген дизе хөөредиг болбас деп бодаар мен. Оон-биле демисежиги база бергедээн. Чүге дээрге хөөлениишкиннин дузаанга эрге-хоойлу органнарының ажылдакчылары база алыскан. Ынчангаш олар аар кем-буруу үүлгедиишкиниг херектерниң истелгезин чедир чорутпайн, истелге адаанда өлүрүкчү, үптекчи кижилерни хол үжүү-биле хосталгаже салып үндүрүп турар. Чон ол бүгүнү эскерип көрүп турар, чон эскеричел. Чүге дээрге бо бүгүнү кижилер амыдыралдан көрүп, аразында чугаалажып, кандыг-бир өлүрүкчү азы үптекчи кижиниң хосталгада базып турарынга удурланган, таарышпаан сеткил-хөөнүн солун, сеткүүлдерже-даа бижип турар.

Ындыг-ла кончуг ыракта эвес, бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржактың «Тыва Республиканың девискээринге арага аймаан кирер сөөртүрүнүн чурумун болгаш ону садарын чурумчуларының дугайында» 45 дугаарлыг Чарлыының күүселдезинин түнелдерин үндүрген хуралга иштики херектер сайыды В. Б. Кара-Салдың илеткелин солуннарга парлады. Ында аар кем-херек үүлгеткен кижилерни чамдыкта прокуроррларың хосталгаже салып үндүрүп турарынга хамаарышкан чижек-фактыларны хөөгүбиле киирген чораан. Ону номчааш, кижинин, шынаппла, эрге-хоойлу ажылдакчыларынга бүзүрели өжер чорду. Хоойлу күүселдезинин чогумчалыын хынап хайгаарап көөр прокуроррлар безин ол хире «холу салдынчак» турда, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел дугайында чугаалаан хереө үүү боор. Хулиганнарның, үптекчилериң, оорларының, өлүрүкчүлериң-даа бажы эзттенип турар чоруу мында.

Мен бодаарымга, иштики херектер ажылдакчыларының истелге чорудуп турары мырынай кедергей багай апарган. Истээн хереэниң уг-бажы-даа билдинмес, шөйлүп, узамдыгып чорза-чорза, адактың соовда шуут соксап каар. Бай-шыдалдыг кижилер кылган хереэнден агарып үне бээр, а шала чединмес кижилер бичии-ле херек дээш аар кеземчеге онаажып турар. Маңаа факт-барымдаа адап шыдавас мен. Чүге дээрге ону долгандыр болуп турар болуушкуннарның чижээнден көрүп, эскерип чоруур бис.

Акша-төгериивис эвээш, машина-балгат чедишпес деп-ле турар. ынчалза-даа Кызылда ИХМ чаныдан болгаш хоорайның иштики херектер килдизинин албан бажыныарының чоогундан эртип чыткаш көөрге, кандыг ийик — келген-не шагдаалардың хөй кезин чиик машиналарлыг, оларны орук-чирикти дуглай тургузуп алган турар боор. Ындыг-ла шалыны эвээш болза, ол чычаанларга оларның акшазы канчап четчи бергени ол?

1992 чылда Тыванын Чаза Ак-Довурак — Абаза болгаш Кызыл — Абакан оруктарынга милицияның эртирилге-хыналда пунктуларын тургускан. Ол доктаал ёзугаар Тывадан кандыг бараанар үндүр сөөртүп болбазының дамзызын кылган. Үндүр сөөртүп болур бараанарның кайы хире хемчээлчижээн база айыткан. Бо оруктарның кайызы-биле-даа ажыл-агый аайынче чорук кылып келдим. Хыналда деп ону кайын хыналда дээр боор: ында турар шагдаалар аная ат чодуп турар чүведир ийин. Оларның чамдыктары харын-даа эзирик байдалдыг безин турар боор чораан. Ындыг шагдаага ийи-бир шилди халаска сунуп-каш, Тываже «кара рынок» арагазын чежени-даа киир сөөртүп болур хевирлиг. Бир элдептиг чүвези — тыва чоладчыларлыг машинаны кедергей чиндип хынаары, а өскелери-биле анаа каттыржып, чугаалажып турар боор чораан, мындыг таварылгаларны мен караам-биле кашдаа көрген мен.

Тыва чоладчылар төрээн черинин байлактарын, бараан-серааныын хоптак сеткил-биле үндүр сөөртпес деп бодаар мен. Бодап көөрүмге, бо эртирилге-хыналда пунктуларын эки хынап, ажылын шыңгыы негелделиг кылдыр тургузар болза чогумчалыг. Маңаа база тода фактылар негээн хереэ чок, амыдырал боду — факт ол-дур.

Президентиниң үстүнде адааным Чарлыы үнгенден бээр ийи ай ажып тур. Ында Тываже арага киир сөөртүүн көрүп каан болгай — ол талазы-биле тускай чөпшээрелдиг садыг организациялары бар. Ол хиреде мынчага араганы «оорлап» садар чоруктар уламчылавышаан хевээрдир-ле. Водка шилдериниң аксында безин бззып ааның көөрге «Минусинский» деп каан болур. Оон кедерезе хоптак-чижек кижилер араганы Саян артындан канистрлерге эккелгеш, маңаа водка шилдериңе куткаш садып турарын чон чугаалажып тур ыщкажыл. Ол арагалар Саян артындан эрттирилге-хыналда постуларын тавартыр канчап Тываже киирип келгенил? Маңаа улуг тайылбыр-даа херек чок боор. Ынчангаш ук постуларның канчаар ажылдап турарын доктаамал хынап турары чугула.

Балдыжык ОЮН.
Бай-Хаак суур.

ТӨӨГҮВҮС ӨӨРЕДИП, КИЧЭЭНДИРИП ТУРАР

Чаа Тыванын төөгүзү кажан эгелээнил? Бо айтырының харыызында кандыг-даа маргылдаа чок: Азия диптиң чүрээнде эвээш санныг тыва улустун чаа төөгүзү 1921 чылда, кажан национал-хосталгалыг улусчу революция тиилээн сөөлүнде эгелээн. Чүге чаа Тываның төөгүзү дээнил? Чүге дээрге 1921 чылдың мурнунда Тыва чаңгыс аай тускай күрүне болуп турбаан: даштыкы эжелекчилериниң чагыргазының — тергииделинин адаанга эмгежок хөй чылдар дургузунда туруп келген. 1921 чылдан соңгаар Тыванын төөгүзүнге чаа үе-чада эгелээн.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Таңдының Атамановка — амгы Кочетов суурунга (ону тывалар Сут-Бажы деп адап турган) болуп эрткен Бүгү-тыва Тургузукчу хурал Таңды-Тыванын Арат Республиказының — Тыва Арат Республиканың тургустунганын чарлаан. Ынчангаш Тыванын бот-догуннаан эн баштайгы күрүнезин чеден ажыг чылдар бурунгаар тургустунган. Чеден чылдар дээрге чаңгыс кижи назынынга узун, а кижи төрелгеген нинтилелиниң төөгүзүнге аргажок кыска үе-дир.

Чеден ажыг чылдар дургузунда чаа Тыва оон чону төөгүлүг болгаш алдарлыг орукту эрткенин кыска төөгүвүс херечилеп турар. Тыва улустун ол оруунга өөрүшкүдаа, ундарал-даа, чырыткылыг-даа, карангы болгаш каргыштыг-даа чылдар тургулаан. Кижи төрелгетенин ханныг ниити дайзыны гитлерлиг фашизмге удур совет улустун Ада-чүрттүн Улуг дайынынга милитаристиг Японияны чылча шаварынга тыва улустун эрес-дидим оолдар, кыстарының киришкени —чаа Тыванын төөгүзүнде кезээ мөңгеде оңмас алдар. Азия төвүнүң Барыын-Хемчик кожуун чүрттүг Хомушку Чүргүй-оолга, Улуг-Хем чүрттүг Түлүш Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты тывысканы, тыва эки турачыларын ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдарыбиле шаңнаанын — ол алдарының тодаргай херечизи-дир. Тыва улустун маадырлыг оолдар, кыстарының аттары чаа Тыванын төөгүзүнде алдын үжүктер-биле бижиттинген.

Ынчаарга тыва улустун сөөлгү чеден чылдарда эрткен оруунда бачыттыг шаптараазыннар, улуг моондактар, ханныг, халаптыг болгаш каргыштыг болуушкуннар, ондактыг частырыглар, алдагдалдар эвээш эвес болган. Бачыттыг ол болуушкуннарже амгы эргилделиг өөрге үеде — рынок харылааларынче шилчиринин аарышкылыг чылдарында хая көрүп көөрүвүс, чогуур түнелдерни кылырывис эргежок чугула. Чүге дээрге төөгүвүс бистиң өөредип, калганнар дугайында сагындырып, диригдерни кичээндирип турар. Ынчангаш амгы болгаш келир салгалдың бүгү кижилери эрткен төөгүвүстүң болуушкуннарын ылаптыг шын билип алыры черле артык эвес деп бодаар мен. А төөгүнүң болуушкуннарын шын билип алыр төлээде, историзмниң бүгү-ниити хүлээп көрдүнген принципин сагыры, хажык чокка удуртулга болдурары негеттинин турар.

Мээн хууда бирги бодалым. Таңды-Тываның чаа төөгүзү эгелээнден бээр ангы-ангы чылдарда оон үстүкү удуртулгазының хөй удаа дагын-дагын кылып келген кол болгаш улуг частырыы— өскелериниң амыдыралын, дуржулгазын, хөделиишкиннерин тус черниң онзагай байдалдарын барымдаалавайн, ол-ла хевээр хоолгалап, Тыванын социал-экономиктиг амыдыралынга мугулай ёзу-биле ажыглап, шуут-ла өттүнүп келгени дээрзин төөгүнүн архив документилери тодаргай болгаш маргылдаа чокка бадыткан турар.

Мээн хууда ийиги бодалым. Тываның амгы болгаш келир үеде бүгү удуртукчулары, туструс хамаатылары бо онза айыылдыг болгаш кедергей ондактыг алдагдалдан — төөгүвүстүн өөрединнден, кичээндириннден чогуур шын түнелди кылыр, ук түнелди ажыл-ижинге, базым бүрүзүнге барымдаалап көөр ужурлуг. Тываның дээди удуртулгазының мурнуку салгалдарының оскүндуруун, алдагдалдарын, частырыгларын катаптаарынче, өскелерни мугулай өттүнериннче угланган. Хуужудулга — Тываның эвес, өскенин дуржулгазы-дыр. Ам безин республика, ылангыя Кызыл хоорай сарыыл чок хуужудулгадан улуг когаралга таварышкан: хуужудар деп чылдак-биле чазый-чидби кижилер эвээш эвес бүдүрүлге черлерин, чүрттүлга бажыныарын болгаш өскедаа эт-хөреңгини самчыгдап казпкан. Өскелерни өттүнгеш, эртине-байлактыг черивисти, өгбелеривистин ыдыктыг черин тоонанчыларга салыптар бис бе? Казахстан ышкаш, делгем ховуларывыс кайдал? Моолдарныы ышкаш, ховуларывыс бар эвес, Саян дагларының болгаш Таңды-Уулының ортаа аразында оргулаашта чүрттап чоруур кезек тывалар-дыр бис.

Чеден ажыг чылдар дургузунда өскелерни өттүнүп, мугулай эдерип келгенивистин халаптыг уржуктарын ам элээн сайгарыптаалы. «Контрларының когун үзе узуткаар, ура!», «Чонунун дайзыннарын чок кылыр, ура!» дээн соонда, кандыг-даа кем-бурыы чок чүс-чүс, мун-мун кижилерни кыра шаап, демир, тен кажаалыг хоругдал черлеринче киир сывырып алган — ол дээрге өскелерни өттүнгенинин, оларның дуржулгазын олчаан хоолгалаанының хайлыг болгаш халаптыг уржуудур.

«Байларның бажы халайган ядыыларның бажы көдүрүлген» (С. Токаның ССРЭ-ден үлегерлеп эккелген кыйгырыы, формулазы-дыр), «Кулак-байлар сөнээр болзун, ура!» дээн соонда, чээрби чылдарның төнчүзүнде, үжен чылларның эгезинде ортумактарның, тодаргайларга, бодунун кызыл күжү-биле мал азырап алган кежээ «кара-байларының» эт-хөреңгизин, мал-маганын хавырып каапкан. Оларның малын чалгаа кижилерге үлеп бээрге, чалгаапайлар үк малды барык бүдүн чартык чыл дургузунда ийлап каапкан. Ак-Туруг сумузу шаанда Чөөн-Хемчик кожуунга хамааржып турда, оон № 8 арбанның хамаатызы чалгаа Кара-Дарыма деп ядамык кижиге беш саар инекти, үжен шаа хой, өшкүнү байлардан хавыргаш, халаскэ берген. Ажыл кылыр, мал азыраар хөөнү чок ол кижи беш инекти бир чайын, күзүн Чалаанада садыгжылардан «кара-арагага» — спиртке ориан каапкан, а шээр малы кыжын чудап өлген — чалгаа чүве сиген кезип алган эвес. «Байларының бажы халайган, ядыыларының бажы көдүрүлген» түннелинде Тываның малының бажы ынчаарда кудулай бергенин төөгүнүн архив документилери херечилеп турар: 1932 чылда ТАР-ның малының баш саны 1 миллион 149 мун ажыг турган, а 1933 чылда 962 мун 100 баш чедир кудулай берген. Ынчаарда барык бүгү Тываның девискээринге курлак чедир кылын хар чагган 1936 чылдың улуг чудун уттун болбас ужурлуг бис: ол чут тываларга, ылангыя малчыныларга кээргел чок дошкун шылгалда болуп төөгүге артпышаан, амгы үеним бүгү кижилериге — бистин шуптувуска шыңгыы сагындырыг кичээндириг болуп турар. А бо кыжын азы дараазында чылын шак ыңдыг кылын хар Тывага дүшкеш, улуг чут болза, канчаар бис? ССРЭ ынчаарда, 1936 чылда Тывага, оон малчын араттарынга аажок дүзалаан чүве: койгун дузактаар кылагар чинге сывырган демирлер-биле шарып каан кедергей ногаан сигенин кыштын чыккылама соогунда чазаглыг орук чок Саян сынын дагларын ажылдыр совет чоладчылар, колдуунда орустар, Тывага сөөртүп эккеп берип турган.

(Уланчылыг).

Алексей ДУГЕРЖАА.

Хууда бодалдар

дарын, частырыгларын катаптаваас, өскелерни мугулай өттүнмес, эдербес, оларның дуржулгазын олчаан хоолгалаас, төөтүн ыйышкынынга алыспас дээш республиканың амгы удуртукчуларының, парламент депутаттарының орааладжып турары илдендир. Чижээ, Тываның черин садар азы сатпас дугайында айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың улус депутаттарының хөй нуруузунун туружу ыңдыг негелдеге дүгжүп, төөгүнүн өөредиин, кичээндириин элээн барымдаалап турар апарган ышкаш.

Ынчалзажок үеним тевин, чалгыы кончуг. Аная кымдаа алзыыдын болур. Тока баштаан чамдык тываларның «уралаары» база аажок турган, ындыг багай болгаш бачыттыг чанчылывыс ам-даа читпээн-дир. «Хуужудулга далаштырып тур!», «Чер реформазын дүргедедир!», «Черни доп-дораан садар!» деп ондактыг кыйгырыглар эрткен үеним частырыгларын катаптаарынче, өскелерни мугулай өттүнериннче угланган. Хуужудулга — Тываның эвес, өскенин дуржулгазы-дыр. Ам безин республика, ылангыя Кызыл хоорай сарыыл чок хуужудулгадан улуг когаралга таварышкан: хуужудар деп чылдак-биле чазый-чидби кижилер эвээш эвес бүдүрүлге черлерин, чүрттүлга бажыныарын болгаш өскедаа эт-хөреңгини самчыгдап

Социал камгалал айтырыглары

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА

Чүртта өртектериң кызыгаар чок өскени-биле холбаштыр пенсионерлерши, инвалидтериң, хөй уругларлыг нелериң социал камгалалын күштелдирериннче Бай-Тайга район чагыргазының чоннуң социал камгалал килдизи (эргелекчизи Л. М. Дадар-оол) чогуур кичээнгейни сөөлгү үеде салып турар. Ылангыя пенсия, пособиелерни кыска хуусаада эде санаарынче, хуусаазында бээринче сагыш салган. Бо дээрге районда хүлээп алдынган чоннуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле программаның бир кол кезээ болур.

Районда ниитизи-биле 3076 пенсионерлер, инвалидтер, хөй уругларлыг болгаш бот-иелер бар. Пенсияларны, пособиелерни каш катап эде санап турганындан чамдык улустар ону чедир билбейн баар, азы частырыглар болу бээр таварылгалар туруп келир. Аная чедингир тайылбырны бээриби-ле килдистиң ажылдакчылары чоннуң хуралдарынга киржип, пенсионерлер, инвалидтер-биле ужуражылгаларны эрттирип турар.

Килдиске ажылчы чондан хөй санныг билдириишкиннер, хомудалдар, дилеглер кирип турар. Эрткен чылын 286 пенсия, 152 пособие тыпсырын, 23 социал камгалалынга дуза чедирерин дилээн билдириишкиннер кирген. Оларның колдуунда шуптузун чогумчалыг шиитпирлээн. Дыка хөй кижи курорттарга, санаторийлерге дыштаныр путевкалар дилээн, оларның 16-зы дыштанып, кадыын быжыктыргаш келгеннер.

Кадыы багай болганындан бажыңнарынга барып дуза чедирер, ажаар кижилер база бар. Оларны ажаары-биле район төвүнде ийи. Бай-Тал, Кызыл-Даг суурларда бир-бир ажылдакчыны тускайлап тургускан. Олар боттарынга даасканн ажылды багай эвес күүседип турарлар.

Кылдыныр турар чамдык ажылдар-биле чергелештир, чоннуң социал камгалал килдизинин ажылында чедир кылдынмаан үүлдер, бергедээшкиннер бар болуп турар. Ажылчы чоннуң ортузунда тайылбыр ажылы кошкак. Килдистиң ажылдакчылары эмчилер, улус депутаттары-биле кады чоннуң чүрттап турар черинин аайы-биле ужуражылгаларны эрттирер турган, ону чедир кылбаан. Пенсияларны, пособиелерни хемчээли өскенин-биле чергелештир, районда туда бээр акша чедишпестээнинден, оларны чогуур хуусаазында бербейн келгениниден чондан негелделер, хомудалдар чөптүү-биле кирип турар. Үстүнде айыткан болгаш өскедаа четпестерни элип алыр, чоннуң социал камгалалын күштелдирер дээш, социал камгалал килдизинин ажылдакчылары бо чылын боттарындан хамааржыр ажылды күштелдирер хемчеглерни ап турар.

Седип-оол ИРГИТ.

АПТАРАЗЫН ОКТАПКАН ЫШКАШ

Бо чылдың январь 5-те Тыва Республиканың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының пленумунга чораан мен. Аная турган айтырыглар болгаш шүгүмчүлел чидиг болган. Моон соңгаар канчаар чүрттап, амыдыраарыл деп айтырыг пленумнун районнардан чыглып келген делегаттарын дүвүредип турар болбайн аан.

Моон мурнунда бистиң Чадаана хоорайга пенсионерлерге болгаш инвалидтерге тускай садыгны ажыткаш, чиик өртектиг ажыл-чемни садып турган. Оон сөөлүнде базаар шөлүнге база ындыг садыгны ажыткан турган, ам оларның кайызында-даа чиик өртектиг ажыл-чем аймаан сатпайн турар. Пенсияны харын өстүрүп турар чүве-дир, ынчалза-даа оон-биле чергелештир бүгү-ле чүвенин өртээ калчаалыы-биле өзүп орарын бистер көрүп турар бис. Оон-биле чергелештир чииженнер мырынай кара туразында барган.

Кызылга болган пленумга чүүү чугаалашкан бис? Үе бергедээн, хоочуннар хүн келген тудум-на кырып олурарлар. Херек кырында бо үеним салгалынга эрги хоочуннар эки чүүлдерни кылып кааннар. Ам келгеш, «алдынын алгаш, аптаразын октапкан» деп тыва үлегер чугаада ышкаш, херекке албастай бергеннер.

Бистин пленумувуска Чазак чериндан болгаш өске-даа хандырылга черлериннен төлээлер шупту келир деп бодап турган бис. Ынчалза-даа сыр-дедир болган, чүге дизе Чазак Даргазының оралакчызы Б. Шыырап аная чаасканн олурган, өске черлерден кым-даа пленумга киришпээн.

Моон алгаш көөрге, хоочун, нар дугайында айтырыгны чугулага санавайн турары илден ышкажыл. Ынчангаш бистер, делегаттар куруг черге шүгүмчүлел, санал-онал бергеш, тарадывыс.

Алдын-Херел КУУЛАР.
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Чөөн-Хемчик район төвүлелиниң даргазы.

КИЖИ ТЫНЫ ХИЛИС БОЛГАНЫ ОЛ БЕ?

Барымдаалыг элегия

Эштерим Эллага болгаш Людага

Эртип келген назынымда
Эки-бакты көрүп келдим.
Кады өскен өөрүмден
Каш-даа удаа чарлыр
частым —

деп, Мария Күжүгет кончуг шын шүлүктеп каан. Бо бергеде үеде хөй-ле улуг-бичии кижилер янзы-бүрү чылдагааннар-биле чоок кижилеринден чарлып, ажыг-шүжүгүү, кадыг-бергени көрүп чоруурлар. Мындыг хевирлиг материалдар солун, сеткүүлдерге удаа-дараа үнгүлеп тургулады. Ынчангаш мен база уламчылап, эргим эштеримге, өөр-чонумга, ада-немге турасказадып бижип ор мен.

Канчап барган коргунчуг үешаг ыйнаан. Кайда-даа өлүм-чидим. Хып дээн чалыылар... Октаргайның, бойдустуң чаяан кааны каас-чараш чүртталгазындан хөй-ле кижилер кайнаар чоруп турарларыл? Кандыг хайга таварыштынар? Кажан шын орукче эглип келир силер? Кижилериниң хомудалын, качыгдалын канчаар аргалаар бис. Кандыг кончуг каржы-дошкун апарган чоор? Дириг кижини өлүрүп чидирер кылдыр үү чүве ынчаар албадаптарыл? Чогаалчылар бо дугайында каш удаа бижип келдилер, сагыш өйген бодалдарны, сарыыллыг кижи угаан, чонуун үнү, деми мындыг үүлгедиишкиннерге удур демисежир болза, үе бирээни көргүзүп, сөглээр чадавас.

Ол ышкаш кем-херек үүлгедип алгаш, шиитпирип чораан тыва ха-дунманы хосталып үнүп келгеш, эки орукту шиитпирип, эш-өөрүн чүртталгаже эвилелдээрни база багай бачыттыг кижилерни кем-херек үүлгедирин шегледирин, ылангыя кижи тынынга чедерлербиле шыңгыы чугаалажып, кижи бүрүзүн бодунарның аданеңерге, алган кадайларынарга, ажы-төлдеринерге, ха-дунманарга дөмөлеп, камгалап чоруурунарже кыйгырып, чонунарга дузадан кадарынарны солун дамчыштыр дилеп олур мен. Силериң аранарда черле эки бүдүштүг кижилер бар болурунга бүзүрээр мен. Көрүп-даа көрүнер даан, бурунгу Тывавыска чеже-даа феодализм үезин турда, чон бот-боттарын деткижип чораш, бистерге, салгалдарынга чаагай чанчылдарын, эгээртинмес байлаавыс —аас чогаалын, Богданын өөредиин дамчыдып бергеннер.

Ада-өгбелеривис салган, ажытөлдериви сургап, өш-өжээн чокка, өөр-өнөр болуп чүрттаалыцар. Чеже-ле өлүржүп-чидиржип, арагалап-дарылап келир бис. Чөгел төнду. Ам болзун. Соксап көрүнер. Кижиниң үнезин кудулааны ол бе, кижи тыны хилис болганы ол бе? Кайда-даа өлүм-чидим, хилинчек-човулан, ыы-сыы. Чеже-даа эки чанчылдарывыс, шажынчүдүлгевис эгидип, дириг бурганывыс Чырыткылыг Далай-Ламаны чалап, ыдыктаып-дагыдып алгаш, улам дорайтап, сарыыл чок кижилериниң барын көрүп чор бис. Сарыгшажынның өөредиин сагыазы чүден артык багай үүле деп санаар мен. Ылангыя амылыг амытаның кызыл тыныын үзүл, бойдустан чарып, не черден кезээ-мөңгеде «ойладыптары» харааданчыг-дыр. Кижи амытан амылыг болуп, чырык өртемчейге, не черге чедип келгеш, хенертен катап көзүлбейн баары чүдеп артык коргунчуг-дур. Бурганның, бойдустуң чаяан казны амылыг кижизи мөңге эвес-даа бол, онаап каан үүлезинге чедир чүрттаан болза эки ийик. Ынчан харын бойдустуң хоойлузу болур ийик.

Бойдустуң чаяан кааны, чүрттаар ужурлуг ийи кижизиниң салым-чолун, бүзүрексенчиг эвес өлүмнерин кысказы-биле таныштырып көрейн. Чүге чүрттаар ужурлуг деп бижип турарымның ужурун билип көрүнер. Олар база-ла кижи холундан барып, чалыы назынындан чарылганнар. Ынчангаш силер түүнелден үндүрүп, шынын тып көрүнерем.

Чүнүн ужун өлүлээнил? Люда кээргенчиг чаш ажытөлдерин каггаш, чүге чорутканыл? Чүге чырык черден эте чоруксай бергенин ол, эш? Элла, күзелин бүтпеди аа, күжүр эжим. Номун чедир чогаадып шыдавадым. Дыка-ла хөй чогаалдар бижиксеним чоп. Кодур-оол Оюн бисти кайы хире бүргээн тайга-таскылдарын, хүрээленген дагларын көрбезин ол-дур.

Хомуданчыг болбайн канчаар, кады өскен, эдеришкен, аныяк-чалыы эш-өөрүнден чарлыры дыка берге-дир. Кижиниң эдеришкен чоок эжи дег чүве кайда боор. Күжүр эштерим, чырык черден чорутканыцар сроонда силерни солуур таптыг, бөдүүн бүдүштүг эш тыппадым, уруглар. Үе-шагның бергези ол бе, кижи бүрүзү дөмей апарган. Сагыш-сеткил үлежир орта кижи тывылбастаан, каржы-хажагай, харам-хыныыр, адыыргаар, коягаар. Сагыжымга таарыр эш тыпкыс-тыр мей.

Хенертен чүге эрте чоруй сургаар ийик, оо халагым, ону сактыр харыың кайда боор ийик. «Улуг-Хем» солуннуң баштайгы редактору Чооду Кара-Күскенин удуртқан кичээлдеринге кады-кожа олуруп, чогаалдарны сайгарып, деткижип, эдержип-ле чордувус ийин. Оон ам хенертен та канчап бардын ыйнаан, эш? Кайызынга бүзүрээр боор. Ам чырык өртемчейни, Торгалыының хову-шөлдерин, долгандыр бардың, Люда, ол-чаш ажытөлүн берге үеде каапкаштын. Бербес турган бешки уруун азырандыга берипкеш, канчап бардын, күжүр эжим. Сээн хомудалыцны кым-даа ам ажыдып шыдавас боор. Чүтүрүленнээн ийи кара характарың оду чоп өшкени ол, күжүр эжим? Чүнүн ужун «уругларын адазы» тынынга чедип кааны ол? Хүннээш бе? Боду канчаар өскерлип сени каракажыттап чоржук?! Чаа-Хөлде ол уругнун кончуун але, аная чүрттан чораан ашак-кадай, өг-бүлени чарып каан. Ам амыражы ирги бе? Улузуңнуң кончуун але. Шыырт олуруптар. Сутта дүшкен кижини канчап дораан тып алыр болду? Артында-ла тайга хеминге? Канчап дөрт хемни кешкеш, бешки хемге дүшкениң ол? Сени хемде дооранган ыяшка будун өрү кылдыр кым илбектей азып кааны ол? Сутта чидир батпазын дээш куруну ыяшка илбектеп каан? Ону чоп кымдаа орта эскербээн чоор.

«Уругларын адазын» көргеш, мойнунда көгүн, адырык чаагын сактып келгеш, өжээнкылыым хайнар чорду, күжүр эжим. Баштайгы чаш ынак эжиң сени сактып ийлеп чоруу. Хомудалдын сөзүн сеглеп, качыгдалын үлежип чор. Эх, билген бодзунза, кызыл тынынны үзүп каар сарыыл чок кижиге барбас ийик сен. Ажытөлүн кээрген бодаваан, баш чок кижи-дио он...

Чогаалчы Александр Дөржай болгаш өскелер-даа чидигчидиг материалларны бижип, чонну кыйгырып келдилер, огулуг-ла түүнелдер чок болгр, та канчап барган чүве ыйнаан бо. Черле бир хемчээн алыр үе келген деп бодаар мен. Мынчап чоруур болзувусса, черле эки чүвеге чедирбес хире апарган-дыр. Хөй-ле чаштарны өскүссүредип, улустуң эрге-чаасыг оглу, кызын когун үзе кырар четкен эвес чүве бе? Үе-шагның тевин ыңдыг чүве бе?

Сайзырангай, депшилгелиг бо хире үеависте когун үзе өлүржүп-чидиржип алырывыс ол бе? Оон орнунга бо хире берге үеде бот-боттарывысты деткижип, демивис кадып, чаагай чанчылдарывыс сагып, ада-өгбелеривистин чырыткылыг күзелин ыңызыдып, салгал дамчып, үре бодарадып, билчип чүрттаалынар деп шуут бүгү-ле тываларның улуг-бичиизин кыйгырып тур мен. Тываныстың хөгжүдүп, шажын-чүдүлгеннче бүзүреп, аас-биле кызыгаарланмайн, херек кырында амыдыралга көргүзүп, чаш ажы-төлдерни өскүссүреттейн, өөделиг чүрттап көрээлиңер, чонум. Кижи бүрүзү ажы-төлүн холга ап, хай деп сурган, эки үүле херекке киириштирип чоруунар.

Ынчангаш бо барымдаалыг элегияны төндүрүп тура, чонумга мөңге назынны, кан дег кадыкшылды, бүзүрежилгени, депшилгени, билчилгени, найыраллыг хөгжүлдени, салгалды, келип үеге идегелди йөрээвишаан, күзеп каайн. Келип үе дээш, эргим чонум. Санаоналын бээрин утпа.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.
Шагаан-Арыг хоорай.

Сеткилдиң дүвүрели

● Бүзүренчиг эвес өлүмнер
● Херектээн ха-дунма
● Кижиниң үнези кудулаан

ҮҮЛЕЗИН ЭДИЛЕЗИННЕР

Чоокта чаа Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузу-биле бар чорааш, Чогаалчылар эвилелинің баштаар черинин бажыңының чанында көк каракуль кежи бөрттүг, көк моюндуруктуг тоннуг, ыглап чоруур ыырган кижээ уткужа берген мен. Ол бичии эзирик болза-даа, идик-хеви ажок силиг болду. Кырганга сагыш коваш, баар бажыңы ырак, ирги бе дээрзин айтырдым.

— Чок, оглум. Ырак эвес бажың баар мен. Дмитрий Очур деп кижи мен. Кады ажылдап чораан өөрүм дооза мөчүгүлээн. Кара чаасхаан артым. Кырып калдым. Кымга-даа херекчок апардым, оглум — Дээш, караның чажыы чодуп тур.

Тыва хамаанчок, бүгү Россия, делегейге ат-сураг алгаан цирк артизиң кыл танывас, билбес, дыннаваан боор. Оны шагда бистин суурга цирк көргүзүглүг концерт үндүрүп чорда көрген мен. Ынчан ол мөчек-мөчек шыганнарлыг аныяк кижи турган. Тавактар дозуп, мергелер солуп, дээрбектер октап турда, хоңдары карацнаар. Ону тайгега адыг-биле тудушкаш, алдыбаан деп тоолчургу чуганы-даа дыңнаан мен. Солун, остөгүлден-даа, ном-дептерден-даа оон адын бо-ла номчуур, хөлчок билир кижи мен.

Ынчан ол, шынап-ла, кырый берген болду. Үр көрбээнимден танывайн барган болдум. Чонга ажыктыг аныяк үсаа эрте бергенинге хомудан чоруур хүндүлүг кырганы парк аксында беш каът бажыңның квартиразынга чедирип кааш, хостуг үеде оон амыдыралы-биле таныжарын дугуржуп алдым.

Оон элэен наш хона бергенде килдизим даргазы-биле чоокку, үеде солун арнынга чырыдар материалдар дугайында чугаалажып олургаш, таварышканым ат-сураглыг кижи дугайында аная чугаладым.

Ол никтин аттыг менче көргеш:

— Ол артист чок апарганна болгай.

— Кажан, канчап?

— Ийи хонук мурнунда, хулиганнар холундан — дээш, ол хүнгү солунну менче сунду. Ында мээн бижиир деп турган кижимни «озал-ондакка таварышкаш мөчээн» деп каап-тыр. Оон билдингени чүл дизе, идик-хевин үптеп алгаан, тын чок чыткан кижини кудумчудан тып алган болган. Черле үү деп үвел бо? Кандыг өртемчейде чурттап турар улус бис? Кижи тыны союндаттан дора апарган үүве бе? Барып-барып Тыванын аддарлыг чораан оглун, нем чок кырган кижини. Канчап билир, меңээ ужурашканында шыкаш, хөөкүй ыглаптаа чорда хулиганнар таварышкан чадавас. Канчап кижилер аразында ындыг кээргээр сеткил чок кижилер чурттап чоруур чоор. Чон оларны канчап шыдажып чоруур чүвел? Чоокта чаа бир ие хөрээжен кижини база алдын билээ, киш кежи бөргү дээш өлүрүп кагдылар. Ону солунда база-ла «озал-ондакка таварышкан» деп каан чоржук. Черле ынчаш сөөлгү үеде эт-севин былаатган, эттетиен, дөргүл-төрелин оскунган кижилерниң саны көвүдээн. Ынчангаш өш-биле кижи өлүргеш, үптээн база пазы четпээн бичин уруглар чазарлаан кижилерге удур кеземче херээн шыңгыыратса үүл? Тыва ам бот-догуннаан күрүне, боду тускай хоойлу хүлээп ап турар болгай. Оон башка чамдык «ийи буттуг бөрүлер» бижектер туткулап алгаш: «Кедерезе-ле 5-10 чыл бээр. Шанчып каар мен сени, оон соонда дөмейээп кээр мен» деп кем чок кижилер коргудуп, үптеп чоргулаар-дыр. Ындыглар кижи тыны үзүп каар болза, боттарының тыны-биле харылазынар. Хай бооп, кандыг-бир үүве ужун эндет кылып, ылдыг үүве үүлгедип аар болза байдал бир ацы-ла ыйнаан. Өш-биле кижи үптеп, тынынга чедип чоруур кижилер — ёзулуг дайзынар ол-дур. Оон башка байдал чеже-даа берге болза, идик-хевин хирезин кижи ажылдап аар болгай. Ажыл чок эвес, таптыг дилээр болза, кайда-даа бар. Чүүү-даа кылып болур, хостуг апарган ышкажыл. Чэмдык кижилерниң амыдыраар дээш шилип алган оруу өскелерге удур боор-дур.

Ыглап кылаштап чораан кырган кижи сагыжымдан ыравайн чор. Ону үптээн куурумчулар оон чон дээш кылып каан ажыл-үүлезиниң чартыының чартыы шаа хирени-даа күүседип шыдавастар. Оларга мээн безин өжээнкылыым хайныгып ор. Халас үүлгедиг турбас, оларның аяа ыяап долар. Кандыг-бир бурган оранынга эвес, бо оранга оларның үүлезин эдиледи херек.

Борис ОНДАР.

Мөгейиг

ХОМУЗУ АРТЫП КАЛГАН

Кызыл хоорайның Кечил-оол аттыг кудумчузунда беш каът дужаашкак бажыңнарга оон-биле чурттап турган бис. Баштай улуг-ла танышпас турдувус. Ол кижи эртеннинне янзы-бүрү уксааның бичии ыттарын агаарлаткан чоруур. Чолдаксымаар мага-боттуг, дорт сынныг, даштындан көөрге ширин ышкаш көстүр, улуг характарлыг, шевергин кеттинген ол кижини орус кадайлыг, цирк артизи деп билип алган мен. Бир катап оон чалааның ёзугаар оон бажыңына кирдим-даа. Дашка кедүрүп, таныжып алганывыс эрезе ол болган. Бажыңының ишти бай-шыырак-даа, кадайы хүндүлээчел кижи чоржук.

Тыванын улустун чогаалчызы Салчак Токаның «Ийи хемниң баштары» деп очеригинде күрүнеин төп циригинде, ынчангы ССРЭ-ниң улустун артизи Владимир Оскал-оолга удурткан тыва бөлүктүн артизи Дмитрий Очурнун Тываэзынга шөлээлеп келгеш, төрээн чери Бай-Тайгага, Пештүг-Өзенге аныап чораш, халдаан адыг-биле сегиржип алгаш, аная тиилекчи болуп үнгениң номчуурга кончуг солун. Ынчан 1965 чыл турган. Сураглыг цирк артизи, шынап-ла, тайга хааны — хайыракан-биле хүрешкеш, боду дириг, дайзыны өлүг арткан, цирк артизи болгаш-ла шыдап үнген, харын-даа коргунчуг адыгны мунупкан суг дээн хөөредиг чугаа бүгү Тывага тарай берген. Өлүмнүг демиселдин түнелинде кемдээн артист Тээли эмнелгезинге бир ай ажыг чыткаш, Москваже база катап кан-кадык аъттаныпкан. Кым билир, шынап-ла, цирк артизи, аныяк чалыы болгаш, амы-тыныг арткан чадавас. «Тываның аныяктары» солунга чаа-ла ажылдап киргеш, бир чыл четкен үем турган. Ынчан оон-биле ужуражып, чугаалажып четтикпээн мен. Чылдар, үе эрткен. Оон-биле чамдыкта эгин кожа баскылап-даа турар апарган мен. «Кижи чугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар» деп үлегер чугаа хаяа уткалыг болбайн канчаар.

Бажы бедик Бай-Тайганың Бай-Тал девискээринде Кара-Чода деп чурумалдыг, каас чараш черни эөлей чурттаан арат Энеш Иргиттиң өг-бүлезинге ол 1926 чылдың декабрь 30-де төрүттүнген. Оон адазы чок дээн ачы болгаш сураглыг каргыраажы кижи чораан дээр. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ол 12 аъдын фронтуга эки тура-биле халаска берген. Оон соонда 6 аътты шанактаныпкаш, кызыл коъш-биле Кызылга чедирип берген чорду. Ол баштайгы колхоз тургузукчуларының бирээзи болгаш тергиин хувискаалчы арат турган.

Адазының уран чүүлге салыныы, тыва улустун каргыраа, хөөмей күүселдезинге талантылыы бичии Очурнун амыдыралында улуг салдарны чедирген. Дмитрий 1942 чылда Москвада цирк болгаш эстрада уран чүүл училищезинге өөренип киргеш, ону 1946 чылда доскан соонда. Бүгүзэвилелдин цирк каттыжышкыының артизи апарган. Оон уран талантызын чонга дамчыдар талазы-биле улуг ажылды, дузаны ССРЭ-ниң улустун артизи Владимир Оскал-оол кылган дизе хөөредиг болбас боор. Ынчалза-даа улуг салым-чаяан чок болза, суг кудупкан от-биле дөмей-ле ыйнаан. Очур 25 чыл дургузунда делегейни дескинип, тыва улустун уран талантызын төлээлеп, бүгү ССРЭ-ниң-даа адын алгыдып, бараалган келген. Индияга, Бирмага, Индонезияга, Кыдатка, Австралияга, Сонгу Америкага, Монголга, Венгрияга, Польшага, ГДР-ге болгаш өске-даа чурттарга өске эш-өөрү-биле кадыларомнязының «Саян» ансамблинге артист болуп ажылдап турда, цирк көргүзүглериндеи ангыда, тыва улустун хөөмей, каргыраа, сыгыт күүселделеринге оон онза салым-чаяанны илерец келген. Ол ышкаш од хомустай бээрге, кижи ону дыннап олуруксаазы келир. Салым-чаяанныг ол кижи республикага болгулаан фестивальдарга, көрүүлделерге киришкеш, хөй удаа шаңналмакталды алгыдаан. Оон хөөмей, каргыраа күүседиринге болгаш хомус ойнаарынга атсураз бүгү Тываны эргий ушкан. Ынчакмайн канчаар ийик, ол концерттиг аалдаашкынчэрдан чыдып каар эвес. Та чеже кижи аная өөрүп четтиргенин илеретпээн дээр.

Бир-ле катап Кызылдың базаар девискээринге халып чоруурумга, чарылбас өөнүү Комбу Монгуш-биле иелээ хөөрешкен турлар. Дмитрий Энешовичиден чамдык айтырыгларны салып четтигипкен мен ийин.

— Дмитрий Энешович, тыва улустун хөөмей, сыгыт, каргыраа ырызын кажандан бээр күүседип эгелээн силер? Ол ышкаш ону кымдан өөренип алдынар?— деп айтырдым. Ол ынай-бээр көрүнгүлээш, кезек када бодангаш, далаш чок мынчаар харыы берди:

— Мээн ачам Энеш Иргит болгаш оон дүнмалары кончуг хөөмейлээр, сыгыртыр, каргыраалаар улус чораан үүве. Ынчангаш школачы чылдарымда-да хөөмейге, хомуска ынак чордум. Колдуунда ачамдан өөренип алгаш, чоорту бодум сайзырадып, мергежип чоруй барган ышкаш кижи-дир мен. Кызылга, Новосибирскиге, Москвага болгулаан уран чүүл көрүлделеринге хөөмей, сыгыт, хомус күүселделери-биле киришкеш, лауреат деп аттарны каш удаа чедип алгылаан мен.

— Шынап, силериң хомуска ойнаарыңар черле тергиин эки болгай. Оон ужуун кайыын тып алган силер?

— Бичимде-ле хомуска ойнаар чордум. Колдуунда улуг назыныг улустардан өөренип ап келдим. Ол ышкаш РСФСР-ниң алдарлыг артизи Николай Өлзей-оолдан, Александр Салчактан база дыннап өөрүндим. Харын-даа хомуска ойнаарыңыр чаа хевирлерин тыпкан хире мен. «Саян» ансамблинге ажылдап турган, чамдык аныяктарны хомуска өөреттим-даа. 1982 чылда Свердловск хоорайга эстрада мастерскаязынга тыва цирк бөлүүн башкылап-даа турдум.

Тывага уран чүүлдү хөгжүдеринге кириген ачы-хавыяазы чоргулаан.

Онзагай көргүзүглер жанрының артизи Дмитрий Очур 1966 чылда чөптүг дыштанылгазы — пенсияже үнген. Төрээн Тывазынга ол эөп чаныя келгеш, ажыл чок кижа олурар. Ол Тываның күрүне филармониязының «Саян» ансамблинге артист болуп ажылдап турда, цирк көргүзүглериндеи ангыда, тыва улустун хөөмей, каргыраа, сыгыт күүселделеринге оон онза салым-чаяанны илерец келген. Ол ышкаш од хомустай бээрге, кижи ону дыннап олуруксаазы келир. Салым-чаяанныг ол кижи республикага болгулаан фестивальдарга, көрүүлделерге киришкеш, хөй удаа шаңналмакталды алгыдаан. Оон хөөмей, каргыраа күүседиринге болгаш хомус ойнаарынга атсураз бүгү Тываны эргий ушкан. Ынчакмайн канчаар ийик, ол концерттиг аалдаашкынчэрдан чыдып каар эвес. Та чеже кижи аная өөрүп четтиргенин илеретпээн дээр.

Бир-ле катап Кызылдың базаар девискээринге халып чоруурумга, чарылбас өөнүү Комбу Монгуш-биле иелээ хөөрешкен турлар. Дмитрий Энешовичиден чамдык айтырыгларны салып четтигипкен мен ийин.

— Дмитрий Энешович, тыва улустун хөөмей, сыгыт, каргыраа ырызын кажандан бээр күүседип эгелээн силер? Ол ышкаш ону кымдан өөренип алдынар?— деп айтырдым. Ол ынай-бээр көрүнгүлээш, кезек када бодангаш, далаш чок мынчаар харыы берди:

— Мээн ачам Энеш Иргит болгаш оон дүнмалары кончуг хөөмейлээр, сыгыртыр, каргыраалаар улус чораан үүве. Ынчангаш школачы чылдарымда-да хөөмейге, хомуска ынак чордум. Колдуунда ачамдан өөренип алгаш, чоорту бодум сайзырадып, мергежип чоруй барган ышкаш кижи-дир мен. Кызылга, Новосибирскиге, Москвага болгулаан уран чүүл көрүлделеринге хөөмей, сыгыт, хомус күүселделери-биле киришкеш, лауреат деп аттарны каш удаа чедип алгылаан мен.

— Шынап, силериң хомуска ойнаарыңар черле тергиин эки болгай. Оон ужуун кайыын тып алган силер?

— Бичимде-ле хомуска ойнаар чордум. Колдуунда улуг назыныг улустардан өөренип ап келдим. Ол ышкаш РСФСР-ниң алдарлыг артизи Николай Өлзей-оолдан, Александр Салчактан база дыннап өөрүндим. Харын-даа хомуска ойнаарыңыр чаа хевирлерин тыпкан хире мен. «Саян» ансамблинге ажылдап турган, чамдык аныяктарны хомуска өөреттим-даа. 1982 чылда Свердловск хоорайга эстрада мастерскаязынга тыва цирк бөлүүн башкылап-даа турдум.

Тывага уран чүүлдү хөгжүдеринге кириген ачы-хавыяазы Свердловскиниң эстрада уран чүүл мастерскаязынга ажылдап турган үезинде чамдык аныяк оолдар, кыстарны тыва улустун ховар эртинези —каргыраа, хөөмей, сыгыт күүселделеринге, хомуска ойнаарынга күзелдни-биле өөредип чораан.

Чаратыр даараан дилги кежи бөргүн кединкеш, тыва национал тонун хөлбеңведир сцена кырынга базып келгеш, хүлүмзүргей шырайында омакхөг көстүп келир кылдыр чаңнай каапкаш, хомустап, каргыраалап, хөөмейлеп туруп бээр кижи — Дмитрий Энешович Очур ам бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа ону таныдыр, оон уран талантызын магадаваан кижи бисте ховар боор. Бир-ле катап ол кижиниң Москвадан, Төп телевиденинің «Аян-ворукчулар клуву» деп дамчыдыгазынга киржип, тыва хөөмей, сыгыттың нажыттарын ынчалза Совет Эвилелинің бүгү улустарынга таныштырганынга дыка-ла өөрээн, чоргаараан ийик мен.

1977 чылда хоочун цирк артизи Дмитрий Энешович Очур Россия Федерациязының улустун артизи Хензиг-оол Күжүгет-биле «Чалыы назын» деп цирк бөлүүн тургускан. «Хоочун коктуг» дижир болгай бис. Ол чөп. Дмитрий Энешович аныяк цирк артистериниң дагдыныкчы-башкызы болбушаан, улуг арга-мергежилин, салым-чаяаныг талантызын, цирк уран чүүлүнүң чажыттарын оларга дамчыдып каан. Оон өөреникчилери республиканың, Россия Федерациязының, ХКД чурттарының улустарынга уран талантызын бараалгадып, тыва национал цирк көргүзүглерин таныштырып келген.

Хоочун цирк артизи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, хомусчу, каргыраа-хөөмейжи Дмитрий Энешович Очур хомустаарга, аккөк хемнерлиг, дагларлыг, ажыл-ишчи чоннуг төрээн Тывавыс характарга көстүп, чүректерге өпейледип келир ышкажык. Ам ол хайыраан талант, салым-чол ханныг холдуг өлүрүкчүдериң хайындан каш хонук бурунгаар 67 харын демдеглээш, үр болбаанда өлген дээрзин дыннаан-на болгай бис. Кижи амытаның салым-чаяаны ол үүве ыйнаан. Электен амы-тынындан чарылза-даа Дмитрий Энешовичиниң салгалы оон ажылын, салым-чаяанынын уламчылаар дээрзинге бүзүрел улуг. Оон өткир хомузу бисте артып калган. Хомус ойнаан улус көргеш, уран талантылыг артизивисти сактып чоруулу.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Бир чагаага хамаарыштыр

ДЕҢЗИГҮҮРЛЕП БОДАНЫРГА... ЧҮЛ ЧЕ?

«Шыңга» Зоя Куулариың «Мал-маган эдерзин дээр хөөнер» деп чүүүүн номчаштын деңзигүүрлеп, боданып олур мен. Тыва чонуң экономиказының кол ооргазы мал болгай. Ындыг болганда ада-иелер ажы-төлүн мал-маган эдерзин, акша-көөек ажылдап алзын дээр болза, олар шын, ылап тодаргай билип, уруг-дарыының чырыткылыг келир үезин бодап олурары ол-дур деп бот-дугайты деткип олур мен.

Амгы хүннерде бүгү-ниитиниң албан ортумак өөредилгези деп Хоойлуну күш чок болдурган. Ол чүл дээрге, бүгү сургуулдарны шупту эртемнерге тергин эки өөредир деп чүткүп чораанывыс хуурмак оралдажыышкынны сокатканы ол-дур. Бо дээрге ёзулуг демократия, гуманизм-дыр. Ажы-төлдүң келир үезин эки деп чугаалааны ол-дур.

Өөреникчи ооларктың өөренир харе-шаан биле, оон соонгалып барымдаалаза чогуур. Мал-маганга салым-чаяаныңы, аътка ынак ооду орус дылдың диктантыларын бичгай бижээн дээш, «смырташ» болзуусса, оон өөделіг үүве үнмес. Ол ышкаш математика азы химия-даа дижик. Келир үезин мал-биле холбажыры ийлеп-ле өөреникчини кичээллер соонда «өртеп», алгаш, албадап математиканы азы орус дылды «чулгаан» ажыы чок деп билир мен. Сүт-Хөл районуң Баян-Тала ортумак школазында дилеп турары «өөредилгеге сонуургалдыы» чажыды ында деп билзе частырыг болбас.

Түпелинде, сонуургалдыгларны өөредир, деткир херек. Малчын болур дээн сонуургалды база деткир, үнелээр. Мал-маган эдерзин дээр хөөнерде багай үүве чок, малдыг чурттаар, ажылдаар деп бодалды школа деткир херек.

Оюн КОРОДА.

ТРАНСПОРТ ЭЭЛЕРИНГЕ

«Тыва автоэксперт» бюрозу хамаарылга чок экспертизаны чорудуп турар:

чурт иштинге болгаш даштыкыга бүдүрген бүгү модельдериң автомобильдеринге оларның авария соонда калькуляциязын (өртээн тодарадырын) ХКД чурттарының рыногунда өртектер ёзугаар тургузар болгаш «Евротакс» технологияны ажыглап, күштүг бооп турар стандарттарга дүүштүр бүгү документилерни долдуруп бээр;

аварияга таварышкан автомобильдериң болгаш мотоциклдериң бараан шинчизин чидиргениниң хемчээлин чаа өртектер ёзугаар тодарадыры;

транспорт аймааның нотариат база суд органнарынга хереглээри-биле үнелелин тургузары;

автомобильдернин, мотоциклдериң, оларның кезектериниң кылган бүдүрүлгезинден үрелик келгенинге рекламация бижиктерни тургузары;

автотранспорт аймаан садарының, белекке бээриниң, салгалга дамчыдарының, септээриниң талазы-биле юридиктиг консультацияларны бээри.

Үстүнде бүгү экспертиза хевирлери дээш өй-тавында өртек-биле туда база шилчидилге-биле санажыр.

Кээр чери: **Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 3; телефону 3-49-07.**

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Сукпак көдээ Совединиң күүсекчи комитединин төгерик таңмазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ЧАҢГЫС КЛАССЧЫМГА

Аза-четкер, кара ааска чемиш кылдыр,
Аная чораш канчап ынчап барганың ол?...
Өөдежоктун хайы-биле бистен чарлып,
Өршээ дадай, үү деп мындыг медээ келди.

Сакпак адаан саргыдып кээр,
Салымныңың кээргенчиин.
Ажы-төлүн, акы-дуйнан, өөрлериң
Ажыг-шүжүг, берге үүвээ таварышты.
Өлү бээрин бүдүү билир турган болза,
Өөрүң бистер бажын доскан боорувус кай.

Кара баарны халаш кылыр,
Кандыг кончуг үүле дээр сен.
Өөредилге, чуртталга дээш бисти баштап,
Өскелерге үлегер бооп чурттан чордун.
Арбын чонун күжүр сеңээ оорганаңып,
Амыр-дыжың эскербейн барганнар-дыр.

Бурган башкы, канчаарыл ам,
Мунчулуп кээр хилинчектиин.
Чырык черге, чырыш дээштиң буян үлеп,
Шыдавааның эчизинге чедирер дээш,
Эжин, өөрүк, эки-багай кижилериң
Эви дыңзып сандан ыяш болу берди.
Өлген-биле өлүр эвес,
Өскээр бодаар бергеденчиин.
Черле ынчаш, чечек чылда чаңгыс үнер,
Черни каастап, аная чассааш, тоглап калыр,
Чуртталганы дываажанга уламчылап,
Чүглүг-Хөлге куу куш болуп артып каар сен.

Хөөрүнге чашкан арбай
Хөөнүүстү илеретсин.

Владимир КАРА-САЛ.

СОНУУРГАКТАРГА

ОН ИЙИГИ АРМИЯНЫҢ ГЕНЕРАЛДАРЫ

БАЖЫҢНАРНЫ КАЖАН ДУГААРЛАП ЭГЕЛЭЭНИЛ?

Делегейге эң-не баштай бажыңнарны Франциянын найысылалы Париж хоорайга дугаарлап эгелээн. Оон мурнунда почачылар азып, кыжын донун, пат-ла хилинчектенип турган дижир. Төөгүүлериниң бижээнин ёзугаар алырга, Парижте Нотр-Дам көвүрүгүнүн чанынга кайызы-даа үш каът 78 бажыңнарны эң-не баштай 1512 чылда дугаарлаан. Ол үеден соңгаар чуртталга бажыңнарын бүгү делегейге дугаарлаары массалыы-биле эгелээн.

ӨГЕНЧИГ БОЛГАН ООР

Англияның Саутгемптон хоорайында эң улуг садыг черин оорлаарын бир кижи шинтпирлеп алган. Кассага чеде бергеш, 10 фут акшаны кассірге тудускаш, 7 фут ертектиг үүве «садыг элэг мен» дээн. Кассір акша артыын ол кижиге эгидер дээш касса хааржаан ажыдыптарга, дёмги кижи ында бүгү акшаны үүта соккаш, четтирбейн барган. Ынчан кассага шупту үүле 4 фут 37 пенс бар турган. Ынчангаш ол чаржыныг оор 5 фут 63 пенс көтаралдыг болган-дыр.

ЭЛДЕПТИГ ХООЙЛУ АЗЫ ЧАНЧЫЛ

Борнеонун барыын талакы эринде ортулуктарын бирээзинге элдептиг хоойлу болгаш чаанчыл турган. Ол хоойлу ёзугаар барыындаалаар болза, суга дүшкен херээжен кижиниң амы-тынын камгадап алган кижини шаажылап өлүрер ужурлуг. Үүгле ол «кем-херек» үүлгедии дээш шаажылап өлүрер үүлдү доктаатган турган. Ук хоойлуну чоокта чаа күш чок болдурган. Ынчалзажок элдептиг хоойлуну хүлээп алган үеден соңгаар бүгү чылдар дургузунда ол ортулукка чаңгыс-даа херээжен кижи сугта дүжүп көрбээн, ынчангаш чаңгыс-даа кижини шаажылаваан.

ДЫКА ДӨМЕЙ КИЖИ

Делегейде бот-боттарынга дөмей кижилер өөрүп эвес. Ынчалзажок Австралияның 24 харлыг үндезин чурттакчызы Питт деп оод Россияның сураглыг артизи Михаил Пуговкинге кедергей дөмей. Канчаар-даа көөрге: М. Пуговкин! Австралияның үндезин чурттакчыларын кырып, геноцидтин политиказын колонизаторлар боттандырып турган үеде өлүргген 20 мун кижилериң иштинден үүгле чаңгыс Питт дириг арткан

ЛАОСТУҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ

Чонун сөөлгү чизе-даңзызын ёзугаар алырга. Лаостун чурттакчыларының саны 4 миллион 140 мун кижи. Чылда мун кижи санынга онаштыр 46 чаш уруг төрүттүүнүн турар. Ынчаарга мун кижи санынга онаштыр өлүм-чидим 17. Төрүттүнген бичии мун уругларының иштинден чыл чедир чурттаваан 115-117-зи өлүп турар.

(ПАРЛАЛГАДАН).

(Төнчүзү. Эгези № 10, 11 «Шында»).

Бир муң тос чүс дөртен бир чылдын августа гвардеец Кириллович Германияже, Улетпүрчин-Тараачынын Кызыл Шериниин туттурган үстүкү командылал составын хоругдаар лагерьже чорудупкан. Фашистиг хоругдалдың хүнериниде, айларында, чылдарында эң-не шыдамыккай болгаш маадырлыг чоруун көргүскен. Дезин үнерин чежедаа катап оралдашкан, ол дээш фашистерден хөй удаа «шаңналдарны» алган. Адактын сөөлүнде фашистериң эң-не дерзин лагерьлериниң бирээзин — Дахау лагериниге таварышкан.

Мюнхен чоогунда Дахау хоорайның кыдыынга фашистиг Германияның эң дерзин хартаачыларының бирээзи Генрих Гиммлериң (1900-1945) дужаалын ёзугаар 1933 чылда тургускан концлагерь дугайында ам каш сөс. Фашизмге удур демиселчилерни, бирги эөлчегде немец коммунистерни, социалистерни ол лагерьге баштай хоругдап, хилинчектеп, шаажылап турган. Дайын чылларында аная 250 мун кижини хоругдаан, оларның иштинден 70 мун кижини хилинчектеп өлүрген. Гитлержи фашизмниң кижи төрелгетен мурнунга эң дерзин үүлгедиглериниң бирээзи олдур. Генерал Кириллов ол лагерьге база хилинчектеп, аштап, суксап турган.

Генерал Поделиниин Барыын Германия девискээринге турган Вюльхайде лагериниге хостаан. Барыын чүкке ол артып каан болуп турган бе? Турган болбайн. Ындыг эргалар, саналдар турулаан. Совет генералдың билии, шериг эртеми, дуржулгазы американнарга, англичаннарга ынчан херек болуп турганы маргылдаа чок. Ынчалзажок орус генерал чанарын, Төрээн чуртунче эөп келирин быжыы-биле шиитпирлээн. Американнарның саналын-даа, № 270 хүтбай дужаалды-даа хорекке албаан, көңгүс тоовваан.

Лагерьден хосталган сөөлүнде француз төлээ чери дамчыштыр ону ССРЭ-же чорудупкан. Үстүкү командылал составка хамаарыштыр күрүне хынналдазынга ол дораан таварышкан. Туттуруп чораан кижилерни ынчан кедергей хынаар турган. Баштай СМЕРШ деп шериг контрразведказы хынаан. Оон сөөлүнде — ССРЭ-ниң Күрүненің айыыл чок чорук министерствозу генерал Поделиниин боостаазындан сегирип алгаш, салбайн барган.

Төнчү чок байысаалга дыка үр үргүлчүлээн. Байысаалы фашистерден бичии-даа дудак чок. Хилинчектээри база. Кажан? Кая? Канчан? Чүге? Кымнын-биле?.. Харыы бүрүзүнге көңгүс бүзүревес. Соок, ширин, каржы шырай, чидир карактар.

Истелге, хыналда, байысаалга беш чыл үргүлчүлээн. Бодунун армиязының корпус командири генерал Кириллов-биле кара-бажынга база катап ужуражы берген. Фашистерге эки тура-биле дүжүп берген болгаш бодунун корпузунун дугайында чамдык медээлерни дайзынга дамчыдыпкан деп үүгүлдээшкин-биле ону буруудаткан. Адыгжы корпустун бодунун составының болгаш техниказының 90 хуузу чыскаалдан үнген турда, оон командири турганы маргылдаа чок. Ынчалзажок орус генерал чанарын, Төрээн чуртунче эөп келирин быжыы-биле шиитпирлээн. Американнарның саналын-даа, № 270 хүтбай дужаалды-даа хорекке албаан, көңгүс тоовваан.

Лагерьден хосталган сөөлүнде француз төлээ чери дамчыштыр ону ССРЭ-же чорудупкан. Үстүкү командылал составка хамаарыштыр күрүне хынналдазынга ол дораан таварышкан. Туттуруп чораан кижилерни ынчан кедергей хынаар турган. Баштай СМЕРШ деп шериг контрразведказы хынаан. Оон сөөлүнде — ССРЭ-ниң Күрүненің айыыл чок чорук министерствозу генерал Поделиниин боостаазындан сегирип алгаш, салбайн барган.

Төнчү чок байысаалга дыка үр үргүлчүлээн. Байысаалы фашистерден бичии-даа дудак чок. Хилинчектээри база. Кажан? Кая? Канчан? Чүге? Кымнын-биле?.. Харыы бүрүзүнге көңгүс бүзүревес. Соок, ширин, каржы шырай, чидир карактар.

Истелге, хыналда, байысаалга беш чыл үргүлчүлээн. Бодунун армиязының корпус командири генерал Кириллов-биле кара-бажынга база катап ужуражы берген. Фашистерге эки тура-биле дүжүп берген болгаш бодунун корпузунун дугайында чамдык медээлерни дайзынга дамчыдыпкан деп үүгүлдээшкин-биле ону буруудаткан.